

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему «Формування локальної ідентичності у межах Слобідської України в другій половині XVII-середині XIX ст.: поліетнічний склад і проблема самовизначення»

Виконала: студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Меліхова Катерина Володимирівна

Керівник: к.і.н., доц. Журавльов Д. В.

Рецензент: PhD викладач каф.іст.України Ховтура А.С.

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	2
РОЗДІЛ 1. Поняття локальної ідентичності: теоретичний дискурс і міждисциплінарні підходи	13
РОЗДІЛ 2. Населення Слобідської України в другій половині XVII – середині XIX ст.	18
2.1. Заселення і формування регіону.....	18
2.2. Етнічний склад населення.....	25
2.3. Основні соціальні групи та їх взаємодія.....	29
РОЗДІЛ 3. Прояви локальної ідентичності мешканців Слобідської України в другій половині XVII – середині XIX ст.	33
3.1. Повсякденні уявлення про “своє” і “чуже”: мова, побут, традиції.....	33
3.2. Локальна ідентичність у правовому та адміністративному середовищі.....	40
РОЗДІЛ 4. Російська імперська політика і локальне самовизначення	43
4.1. Імперська інтеграція Слобідської України: адміністративно-правова та інституційна перебудова.....	43
4.2. Проблема самовизначення слобожан у контексті імперської політики.....	52
4.3. Культурно-освітній простір як інструмент формування нової ідентичності.....	55
ВИСНОВКИ	59
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	63

Вступ

Проблематика формування локальної ідентичності в українському історичному просторі набуває особливої актуальності в контексті сучасних суспільно-політичних трансформацій, процесів націєтворення, переосмислення регіональних історій та усвідомлення ролі мультикультурної спадщини в моделюванні колективної пам'яті. У цьому контексті Слобідська Україна – регіон зі складним політичним минулим, поліетнічним складом населення та динамічними процесами соціального, культурного й політичного становлення – заслуговує на окрему увагу як особливе середовище формування регіональної, а в ширшому сенсі – локальної ідентичності.

Актуальність дослідження зумовлена як недостатнім рівнем розробки проблеми локальної ідентичності в контексті історії Слобідської України, так і потребою у новому осмисленні механізмів інтеграції різноетнічних груп у рамках спільного історичного досвіду. У часи, коли питання культурної пам'яті, самоідентифікації та регіонального самосприйняття постають не лише як наукові, а й як безпосередньо політичні й стратегічні завдання, ретельне дослідження історичних основ цих явищ у Слобожанщині допомагає виявити джерела нинішніх ідентифікаційних практик і регіональних відмінностей у межах єдиної національної історії. Наукова новизна дослідження полягає в інтегральному підході до вивчення локальної ідентичності як багатокомпонентного процесу, який включає у себе і повсякденні уявлення про “своє” і “чуже”, і адміністративно-правову динаміку, і культурно-освітні дискурси. На відміну від попередніх досліджень, що здебільшого розглядали окремі аспекти історії Слобідської України – колонізацію, етнічний склад, правовий устрій чи соціальну структуру, – дана робота прагне комплексно осмислити їх як елементи процесу формування локальної ідентичності. Особливо важливим є акцент на співіснуванні інституційного і повсякденного вимірів: від полкового устрою та юридичного статусу козаків – до уявлень про простір і спільноту.

Суспільно-політична актуальність теми пов'язана із загостренням суспільного інтересу до проблем ідентичності в умовах війни, гібридних загроз, інформаційної політики та спроб імперського перегляду історичних наративів з боку РФ. Слобідська Україна, зважаючи на її прикордонне розташування, історичну взаємодію з Московією, Російською імперією, а пізніше – з радянським і пострадянським простором, стала ареною тривалих суперечностей щодо мовного, культурного, політичного та етнічного самовизначення населення. Саме цей регіон став ареною ідентифікаційного конфлікту: з одного боку – історичної тяглості українського культурного ядра, з іншого – тиску імперських, а згодом радянських, а нині неоімперських наративів.

Вивчення історичних витоків цієї проблематики дозволяє реконструювати минуле, але крім цього – формулювати обґрунтовані стратегії подолання сучасних викликів.

Об'єктом дослідження є локальна ідентичність/локальні ідентичності населення Слобідської України.

Предметом дослідження є механізми та чинники формування локальної ідентичності, зокрема через взаємодію етнічних, культурних, адміністративно-політичних і соціальних чинників у межах Слобідської України зазначеного періоду.

Метою дослідження є виявлення характеру, особливостей і трансформацій локальної ідентичності в Слобідській Україні на тлі взаємодії етнічних, соціальних, культурних та імперських факторів.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати етнічний і соціальний склад населення Слобідської України в другій половині XVII – середині XIX ст.
2. Виявити основні чинники, що впливали на процеси локального самовизначення.
3. Проаналізувати вплив політики Російської імперії на ідентифікаційні процеси в регіоні.

4. Вивчити, яким чином елементи локальної ідентичності виявлялися у культурі, звичаях, правових і адміністративних практиках, історичній пам'яті.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від другої половини XVII ст. – часу активного заселення Слобідської України й виникнення слобідських полків, до середини XIX ст., коли остаточно відбулися адміністративні трансформації, що ліквідували залишки автономних традицій, а регіон остаточно було інтегровано в імперське поле російської державності.

Територіальні межі дослідження охоплюють простір Слобідської України, що історично включав території сучасних Харківської, частково Сумської, Луганської та Донецької областей України та суміжні території сучасної Белгородської, Воронежської і Курської областей Росії.

Методологія дослідження базується на поєднанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів, адаптованих до міждисциплінарного характеру теми, що знаходиться на перетині соціальної історії, історичної антропології, історії культури та політичної історії. Окреме методологічне значення має застосування концепції фронтиру як аналітичної рамки для осмислення Слобожанщини як фронтирного простору, в якому перетинаються та взаємодіють різні соціальні, етнічні, адміністративні та культурні матриці. Такий підхід дозволяє розглядати формування локальної ідентичності як динамічний результат постійного міжетнічного контакту, соціального конфлікту, адаптації та інтеграції, що характерно для фронтирних суспільств.

Провідним серед спеціально-історичних методів, що ліг в основу побудови наративу, є історико-генетичний метод. Саме він дозволив реконструювати процес виникнення, еволюції та трансформації локальної ідентичності в динаміці часу – від початкової стихійної колонізації до імперської інтеграції регіону.

Історико-порівняльний метод використано для виявлення відмінностей і схожостей між етнокультурними групами, які населяли регіон, зокрема українцями, росіянами, сербами, волохами, євреями, калмиками. Порівняльний

аналіз побуту, обрядовості, мови та моделей господарювання дозволив встановити межі культурної взаємодії та асиміляції, а також ролі “Іншого” у формуванні образу “свого”.

Історико-типологічний метод застосовано для систематизації соціальних та адміністративних структур Слобідської України: козацтво, старшина, служилі люди, духовенство, піддані. Зіставлення цих груп за критеріями правового статусу, економічної ролі, соціальної мобільності дозволило типологізувати моделі соціальної ідентичності.

Історико-системний метод дав змогу розглядати локальну ідентичність як багатовимірну систему, що включала просторовий, етнічний, правовий, релігійний і культурний компоненти. У роботі локальна ідентичність не зводиться до етнічної належності, а постає як результат взаємодії адміністративних реформ (наприклад, ліквідація полкового устрою 1765 року), демографічної динаміки (міграції, ревізії населення), соціальної стратифікації (перетікання між станами) і культурних практик (мова, фольклор, обрядовість).

У межах кожного з вказаних загальноісторичних методів активно використовувалися загальнонаукові пізнавальні засоби. Метод аналізу дозволив критично осмислити історичні джерела, нормативні акти, топографічні описи тощо, у той час як синтез забезпечив інтеграцію даних із різних типів джерел у цілісний наратив.

Історіографія. Вивчення локальної ідентичності в межах Слобідської України є міждисциплінарною проблемою, яка упродовж останніх двох століть привертала увагу істориків, етнографів, філологів, мистецтвознавців, соціологів. Водночас, її академічна розробка значною мірою відбувалася фрагментарно – у межах вивчення колонізаційних процесів, становлення козацького устрою, історії окремих полків, етноконфесійного складу регіону, традиційної культури тощо. У межах цієї роботи історіографія умовно поділяється на три основні напрями.

Перший історіографічний пласт складається з робіт харківських інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст., що мали за мету не стільки

теоретичне осмислення ідентичності, скільки її опис як культурно-побутового комплексу. Провідним представником цієї традиції є Дмитро Багалій, чия праця «Історія Слобідської України» стала ключовою для всіх подальших спроб реконструкції політичного, економічного та етнічного ландшафту регіону.¹ Такі його розвідки, як «Материалы для истории колонизации и быта...»², чи «История города Харькова»³ створили основу для вивчення механізмів заселення, адаптації переселенців, становлення полкових структур, побуту козацького населення. Цінним доповненням цього корпусу є праці Миколи Сумцова – «Слобожани: історично-етнографічна розвідка»⁴, «Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України»⁵, – які засвідчили становлення слобожан як окремої культурної спільноти, з властивими їй формами побуту, світогляду та соціального устрою.

Другий історіографічний блок охоплює період радянської академічної історіографії, коли Слобожанщина вивчалася переважно крізь призму соціально-економічного аналізу, а питання ідентичності не порушувалося безпосередньо. У межах цього напрямку найповніше були розроблені проблеми заселення, земельних відносин, формування громад. У цьому контексті локальна ідентичність як поняття не розглядалася безпосередньо, однак структурні передумови її формування – соціальні практики, адміністративні інституції, господарський уклад – були предметом активного аналізу. Саме тут важливою є праця А. Г. Слюсарського, чия діяльність у 1950–1960-х рр. заклала основу для глибокого вивчення соціального устрою Слобідської України.⁶ Цей матеріал дозволяє побачити соціальну адаптивність слобідських громад, які попри втрату юридичної автономії зберігали елементи локального

¹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків : Основа, 1991. 256 с.

² Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI–XVIII ст., собранные в разных архивах и отредактированные Д. И. Багалеем. В 2 т. Т. 1. Харьков : Типография К. П. Счасни, 1886. 362 с.

³ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): Историческая монография. Т. 1: XVII–XVIII века. Харьков : Б. и., 1905. 569 с.

⁴ Сумцов М.Ф. Слобожани : історично-етнографічна розвідка. Харків : Союз, 1918. 238 с.

⁵ Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Х. : Атос, 2008. 558 с.

⁶ Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історичний нарис XVII–XVIII ст. Харків : Харківське книжково-газетне видавництво, 1954 р. 278 с.

Слюсарский А. Г. Социально-экономическое положение Слобожанщины в XVII–XVIII вв. Харьков : Кн. изд., 1964. 460 с.

самоуправління та звичаєвого права. Іншим показовим прикладом є праця К. І. Стецюк «Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х рр. XVII ст.»⁷, яка, попри орієнтацію на соціальну історію в класичному радянському розумінні, містить важливі спостереження щодо формування колективного досвіду спільноти в умовах прикордонної нестабільності.

У межах радянської історичної науки вивчення Слобідської України відбувалося під впливом домінантної марксистсько-ленінської парадигми, в центрі якої перебували соціально-економічні процеси, класова боротьба та державотворчі аспекти. Попри ідеологічну заангажованість, ці дослідження дозволили сформувати потужний емпіричний пласт, необхідний для сучасного переосмислення локальної динаміки, зокрема через опис змін у соціальному статусі населення, внутрішньої міграції, структури самоврядування, що стали основою для формування специфічної слобідської ідентичності в контексті імперської інтеграції.

Третій напрям репрезентує сучасну наукову традицію, яка трактує Слобідську Україну як прикордонний простір із власною динамікою формування колективної свідомості. Особливо активно ця тематика розробляється в працях В. Л. Маслійчука, зокрема у книзі «Провінція на перехресті культур»⁸, а також у низці праць про старшину, полкову реформу, церковну культуру та локальні еліти⁹. Його підхід поєднує мікроісторію з проблематикою регіональної пам'яті, тяглості “старого звичаю”, символічного упорядкування простору.

⁷ Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х - 70-х рр. XVII ст. Київ : АН УРСР, 1960. 353 с.

⁸ Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х., 2000. С. 399

⁹ Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини ХУІІ - першої третини ХУІІІ ст. Харків : ВД «Райдер», 2003. 252с.

Маслійчук В. Л. Радикальна реформа та «старий звичай» (Князь Олексій Шаховський і реформування слобідських полків 1733 - 1735 рр.). *Збірник Харківського історико-філологічного товариства. (Нова серія)*. 2004. Т. 10. С. 15 - 42. 71.

Маслійчук В. Слобідська Україна. Формування українсько-російського кордону : брошура. Київ : Б-ка ЛІКБЕЗ, 2017. – 39 с.

Маслійчук В. Л. Федір Хомич Краснокутський - представник старшинського прошарку слобідських полків ХУІІІ ст. /Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. Харків : 2000. С. 178 - 183

Одним із ключових здобутків цієї історіографічної хвилі стала інтеграція поняття “фронтиру” як інструменту дослідження регіональної ідентичності. У цьому контексті особливо важливими є праці В. Кравченка, який одним із перших у сучасній українській історіографії запропонував розглядати Україну (відповідно, і Слобожанщину) як пограничний простір – не лише географічний, а культурно-семантичний. У своїй праці “Харьков/Харків: столица Пограничья” Кравченко досліджує, як самі мешканці Слобожанщини уявляли, репрезентували та використовували свій простір у комунікації з владою, сусідами, зовнішнім світом.¹⁰ Він доводить, що фронтір - це не межа, а зона активної взаємодії, у якій формуються гібридні ідентичності, адаптивні норми, поліетнічні моделі співіснування.

Досвід Кравченка розвиває І. Чорновол, який у своїй дисертації здійснив компаративне узагальнення досвіду вивчення фронтірних регіонів.¹¹ Його підхід дозволяє бачити Слобожанщину не як історичну винятковість, а як структурний різновид фронтірного простору, притаманного багатьом імперіям. Ідентичність на фронтірі, згідно з його підходом, формується через взаємодію між кількома владними, етнічними, релігійними й культурними центрами – і саме тому вона є мінливою, ситуаційною.

На перетині історії й соціології стоїть праця Л. Нагорної «Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні»¹², а також Л. В. Овчиннікової, яка у своїй дисертації розглядає локальну ідентичність як динамічний соціокультурний феномен¹³.

Висновки цих дослідників мають методологічне значення для цієї дипломної роботи, дозволяючи осмислити ідентичність як практику повсякденного життя, що постає через мову, обряд, соціальні ролі, просторову прив’язаність, постійні поліетнічні та соціальні взаємодії.

¹⁰ Кравченко В. В. Харьков/Харків: столица Пограничья. Вільнюс : Європ. гуманітар. ун-т, 2010. 358 с.

¹¹ Чорновол І. Компаративні фронтіри: світовий та вітчизняний вимір : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Львів, 2016. 392 с.

¹² Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні : історичні витоки. *Регіональна історія України*. 2007. Вип. 1. С. 107–122.

¹³ Овчиннікова Л. В. Локальна ідентичність як соціокультурний феномен: чинники формування та відтворення : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Харків, 2012. 191 с.

Джерельна база дослідження

Нормативно-правові документи Російської імперії становлять хребетну основу для вивчення трансформацій адміністративного устрою Слобідської України. Зокрема, використання «Полного собрания законов Российской империи»¹⁴ (т. IV, XI, XVI, XVII) дозволило простежити, як на правовому рівні імперія деконструювала локальні автономні інституції – насамперед полковий устрій – і запроваджувала уніфіковані моделі управління. Залучення цих текстів стало підставою для аналізу протиріч між формальною юридичною нормою і фактичним збереженням місцевих звичаєвих практик. Наприклад, укази про ліквідацію козацького статусу не в усіх випадках призводили до миттєвої зміни правового самовизначення: як свідчать інші джерела, багато родів продовжували апелювати до своїх полкових привілеїв.

У свою чергу, тексти, пов'язані з діяльністю Катерининської комісії з підготовки «Нового уложення», – праці Д. Багалія («К истории Екатерининской комиссии...»¹⁵) та І. Теличенка¹⁶ – стали підставою для реконструкції уявлень про станове й територіальне самовизначення місцевого населення в середині XVIII ст. Зокрема, у цих матеріалах простежується, яким чином мешканці Слобожанщини у своїх зверненнях до Комісії апелювали тільки до загальноімперських категорій, але й до локального статусу та звичаєвих форм права.

Особливо важливими для вивчення регіональної специфіки стали топографічні й описові джерела: «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.»¹⁷, «Топографическое описание Харьковского наместничества»¹⁸, «Статистическое обозрение Слободской Украинской губернии»¹⁹. Вони

¹⁴ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. IV, XI, XVI, XVII. Вып. 1. Санкт-Петербург : Типография собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830.

¹⁵ Багалей Д. К истории Екатерининской комиссии для составления проекта нового уложения // Киевская старина. 1885. № 9. С. 1–30.

¹⁶ Теличенко И. В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. // Киевская старина, 1890 г., № 8, С. 184.

¹⁷ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР, Археогр. комісія ; упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гурій ; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Наукова думка, 1991. 278 с.

¹⁸ Топографическое описание Харьковского наместничества. М. : [тип. невід.], 1788. 234 с.

¹⁹ Статистическое обозрение и таблицы Слободской Украинской губернии, 1826 // Центральный архив древних актов СССР. Ф. 1355, оп. 1–2, ед. хр. 144. 1769–1847 гг.

дозволили виявити демографічну, соціальну та етноконфесійну структуру слобідських громад, а також конкретні відомості про характер поселень, функціональну організацію простору, конфігурацію місцевих інституцій, що відтворювалися як елементи повсякденного локального середовища.

Залучення архівних збірок і публікацій джерел, зокрема «Сенатского архива»²⁰, листування Петра I²¹, збірників указів і судових документів В. Гурова²², стало основою для аналізу конкретних випадків взаємодії імперської адміністрації з місцевим населенням, а також виявлення форм “мовчазного спротиву” або адаптації до нових правових реалій. У «Сборнике судебных решений» та «Сборнике состязательных бумаг...»²³ Гурова і Бродського фіксуються справи, які прямо вказують на тривке використання звичаєвого полкового права після його офіційного скасування, особливо в земельних спорах.

Вагомий пласт джерел становлять опубліковані матеріали з історії слобідських родів і козацької служби, зокрема «Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских...»²⁴. У поєднанні з працею Срезневського²⁵, яка репрезентує загальний огляд устрою Слобідської України, ці джерела дають можливість реконструювати конкретні біографії слобідських старшин, їхнє правове мислення, уявлення про належність до “місцевого стану” та моделі спадкового обґрунтування статусу.

Нарешті, фольклорно-етнографічний пласт джерел представлений творами Г. Квітки-Основ'яненка²⁶, які містять не лише художні оповіді, а й історико-етнографічні нотатки та публіцистику. Ці матеріали використовувалися

²⁰ Сенатский архив. Т. 13: Протоколы Правительствующего сената по секретной экспедиции 1764 и 1765 гг. Указы и повеления Императрицы.

²¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. М. : Наука, 1964. Т. 11. Ч. 2. 743 с.

²² Гуров В. В. Сборник судебных решений. Харьков : Тип. Окр. штаба, 1884. С. 521–524.

²³ Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / сост. В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского. Харьков : Тип. Окр. штаба, 1884. XVII, IV, 705 с.

²⁴ Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг. / собр. и изд. С. И. Шидловским. Санкт-Петербург : Типография князя В. П. Мещерского, 1896. 266 с.

²⁵ Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени её заселения до преобразования в Харьковскую губернию. Харьков : Тип. Окр. штаба, 1883. 24 с.

²⁶ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: у 7 т. Київ: Наук. думка, 1981. Т.7. Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. 567 с.

не як “ілюстрації” до соціальної дійсності, а як носії мовного, морального та ментального простору, у якому репрезентовано слобожанське бачення спільноти. Унікальність позиції полягає в тому, що Квітки-Основ'яненко, як безпосередній носій слобідської культури, фіксував у своїй творчості внутрішній світ місцевої громади – без імперського редукціонізму, збереженою мовою, з повагою до народної логіки й звичаєвого права.

Структура дипломної роботи включає вступ, чотири розділи, а також висновки й список джерел та літератури. У вступі сформульовано предмет, об'єкт, мету та завдання дослідження, обґрунтовано актуальність і наукову новизну теми, окреслено хронологічні й територіальні межі, визначено методологічні засади, а також подано загальний огляд історіографії та джерельної бази.

Перший розділ виконує теоретико-методологічну функцію: він присвячений поняттю локальної ідентичності, її теоретичним підходам, міждисциплінарному осмисленню та аналізу категоріального апарату. Цей розділ закладає концептуальний фундамент для подальших розділів і дозволяє визначити локальну ідентичність як аналітичну категорію, що має соціальні, культурні, просторові, історичні та символічні виміри.

Другий розділ зосереджується на історичному тлі та людському чиннику, який відіграє центральну роль у формуванні локальної ідентичності. Він детально аналізує процес заселення Слобідської України, етнічний склад населення та соціальну структуру регіону. Розділ фіксує демографічні та етнічні характеристики, а також розглядає їх як дієві чинники, що впливали на локальні ідентифікаційні моделі. Крізь призму соціальних взаємодій, мобільності, стратифікації та етноконфесійного співіснування розкривається специфіка регіонального розвитку та передумови вироблення спільних ознак локальної самосвідомості.

Третій розділ присвячено виявам локальної ідентичності у повсякденному житті, правовому середовищі, культурі та соціальних практиках. У ньому

простежуються механізми, через які ідентичність репрезентувалася, відтворювалася й закріплювалася в соціумі.

Четвертий розділ розглядає імперський чинник як ключовий виклик та трансформатор локальної ідентичності. Через аналіз державної політики Російської імперії, адміністративно-правових перетворень, освітньо-культурної інфраструктури та концептуальних механізмів інтеграції регіону у загальноімперський простір, цей розділ виявляє, яким чином зовнішній тиск і централізація змінювали регіональні ідентифікаційні моделі. Водночас, розділ акцентує не лише на деструкції локального, а й на стратегіях адаптації, опору чи синтезу, які проявлялися в межах слобожанської спільноти.

У завершальних висновках узагальнено основні результати дослідження, окреслено змістовні характеристики локальної ідентичності Слобідської України, її трансформації та сталі елементи в контексті складного історичного періоду. Робота завершується повним переліком використаних джерел та літератури, що засвідчує міждисциплінарність і широту джерельної бази.

РОЗДІЛ 1. Поняття локальної ідентичності: теоретичний дискурс і міждисциплінарні підходи.

Упродовж останніх десятиліть поняття ідентичності стало центральною категорією в гуманітарному та соціальному знанні. Його поширення у науковому дискурсі нерозривно пов'язане з кризою модерних метанаративів та посиленням інтересу до особистісного, групового та культурного самовизначення в умовах глобалізації, постколоніалізму, урбанізації та мобільності. Однак попри поширеність терміну, сам зміст і структура ідентичності залишаються предметом активної методологічної дискусії, а ще більш складною виявляється конкретизація локальної ідентичності – феномену, що перебуває на перетині просторових, культурних і соціально-історичних чинників.

Поняття локальної ідентичності є частковим випадком ширшої категорії соціальної ідентичності, яка фіксує спосіб індивіда чи спільноти визначати себе у взаємодії з середовищем – соціальним, політичним, культурним і просторовим. Вперше це поняття набуло значущості у другій половині ХХ століття, коли науковці, особливо з галузей соціальної антропології, культурної географії та політичної соціології, спробували осмислити феномен прив'язаності до місця, усвідомлення своєї приналежності до певного локального простору. Роботи таких авторів, як Едварда Релафорда, Іїфу Туан чи Ентоні Сміта, заклали основи дослідження “просторового почуття приналежності”, яке відтоді стало інтегральною складовою сучасного аналізу ідентичностей.

Особливої ваги це набуває у контексті поліетнічних регіонів з історичною динамікою заселення та міжкультурного обміну. Саме до таких належить Слобідська Україна – простір, у якому перетнулися імперські проєкти, локальні традиції, колонізаційні наративи та етноконфесійне різноманіття. Формування локальної ідентичності тут відбувалося у тісному зв'язку з соціальними

практиками, військовими структурами, культурними міфами та політичними інститутами.

У міждисциплінарному контексті локальність як категорія інтерпретується по-різному. Для культурної географії – це передусім “досвід місця” (place experience), у якому простір перетворюється на значущу топографію завдяки людській діяльності, пам’яті, мові та символіці.²⁷ Згідно з цим підходом, локальна ідентичність постає як результат культурного освоєння території, привласнення її через ритуали, топоніміку, щоденні практики, колективні уявлення. У соціології вона фіксується як тип групового самовизначення, що базується на спільному досвіді життя у певному географічному середовищі та історичному контексті.²⁸ Така оптика відкриває можливість розглядати локальну ідентичність не як щось усталене, а як динамічний конструкт, який постійно відтворюється у практиках пам’ятання, наративах, звичаях.

З іншого боку, політична антропологія, зокрема дослідження Зофії Мах, трактує локальні ідентичності як інструмент упорядкування соціального простору: “ідентичності визначають межі між “своїм” і “чужим”, є засобом конструювання образу Іншого й утвердження самобутності через протиставлення”.²⁹ Це особливо важливо для дослідження Слобожанщини – регіону, в якому співіснували українське населення, переселенці з Московії, російські офіцери, євреї, серби, молдавани тощо. В умовах культурного багатоголосся ідентичність мала постійно оновлюваний характер і часто виникала на перетині мов, звичаїв, віросповідань і правових кодів.

Особливої уваги заслуговує також проблема фреймінгу ідентичності – тобто того, як певні інститути (держава, церква, армія) або акти символічної влади (карти, герби, геральдика, література) формують уявлення про локальну приналежність. Як наголошує Бенедикт Андерсон, “спільноти уявляються”, і

²⁷ Cresswell T. Place: A Short Introduction (Short Introductions to Geography). Blackwell Publishing Limited, 2004. С. 4-14.

²⁸ Castells M. The power of identity. 2nd ed. Malden, MA : Wiley-Blackwell, 2009. С. 15-23.

²⁹ Mach Z. Symbols, conflict, and identity: Essays in political anthropology. Albany : State University of New York Press, 1993. С. 43.

саме через механізми наративу, пам'яті, мови та дисциплінарної практики вони набувають характеру реальних.³⁰ Таким чином, слобідська ідентичність як уявлена спільнота формувалася на перетині кількох потоків: козацько-українського, імперського (через милітаризацію та адміністративні реформи), а також місцево-побутового, пов'язаного з унікальним життєвим досвідом колоністів і тубільних мешканців.

Розглядаючи теоретичні підходи до ідентичності, слід відзначити дві основні парадигми – примордіалізм та конструктивізм. У рамках примордіального підходу ідентичність тлумачиться як “природна” належність, глибоко вкорінена у кровному спорідненні, мові, релігії, традиції. Цей підхід особливо характерний для класичної етнології та соціальної антропології середини ХХ ст.³¹

Натомість конструктивістський підхід розглядає ідентичність як соціальний конструкт – продукт історичних процесів, політичних рішень, культурних практик. Ідентичність за цією логікою не стільки є, скільки відтворюється, вона пластична, ситуаційна, контекстуальна.

В українській гуманітаристиці останніх десятиліть обидві парадигми співіснують. Такі автори, як Л. Нагорна, О. Євтушенко, М. Суслов, акцентують на складності ідентичнісних практик у прикордонних регіонах, демонструючи, що локальна ідентичність формується не лише через етнічність, але й через мовну поведінку, релігійні належності, правовий статус, лояльність до держави, відчуття безпеки. Особливо вагомим у цьому контексті є феномен “неоднозначної лояльності”, коли індивіди симультанно орієнтуються на кілька ідентичнісних моделей.

У контексті дослідження формування локальної ідентичності у межах Слобідської України особливу актуальність набуває й концепт фронтиру як простору соціокультурної взаємодії, колонізації та самовизначення. Саме прикордонний характер Слобожанщини – як географічний, так і цивілізаційний

³⁰ Anderson B. R. O. *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London : Verso, 1983. 160 p.

³¹ Geertz C. *The interpretation of cultures: Selected essays*. New York : Basic Books, 1973. С. 35-36.

– уможливив специфічні процеси, які стимулювали становлення окремих форм колективної ідентичності, що поєднували елементи імперських, регіональних та етнічних наративів. Дослідження фронтиру як історико-антропологічного явища впродовж XX – початку XXI століття перетворилося на окрему інтердисциплінарну наукову традицію, у межах якої з’ясовується колонізаційна динаміка, мікроісторичні процеси ідентифікації, взаємодії та конфлікти.

Класичним вихідним пунктом у студіях із фронтирної проблематики залишається концепція Фредеріка Джексона Тернера. Як зазначає сучасний дослідник І. Чорновол, Тернер розглядав фронтір як “лінію найінтенсивнішої й найефективнішої американізації”, територію, де в зіткненні колоністів із “дикими землями” виникала нова соціальна та національна формація. Американська нація, за його версією, народилася саме на фронтірі – поза етнічними обмеженнями, внаслідок сплаву багатьох груп у “змішану расу”.³² У подальших працях Тернер трактував США як федерацію потенційних націй, вказуючи на регіон як на одиницю ідентичнісної артикуляції в межах імперії.

Водночас у другій половині XX ст. з’являється альтернативний, більш гнучкий та компаративістський підхід – зокрема в працях Овена Латтімора. У своїх роботах Латтімор радикально розширив поняття фронтиру, розглядаючи його не як лінію колонізації, а як зону інтенсивної та багатовекторної міжкультурної взаємодії. Він запропонував типологію фронтирних суспільств, виділивши внутрішній фронтір (частково асимільовані групи), зовнішній (периферійні “допоміжні” племена) та зони “тотального варварства”, що, однак, не виключали участі у транзитних економічних і культурних мережах.³³

У цьому контексті Слобідська Україна, що виникла як зона південно-східної експансії Московської держави у другій половині XVII ст., має всі ознаки класичного фронтиру за Латтімором: поєднання землеробського і кочового укладу, присутність етноконфесійного плюралізму, мобільність населення, слабкість (на ранніх етапах) імперських інституцій, автономний

³² Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий та вітчизняний вимір : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Львів, 2016. С.5.

³³ Чорновол І. Фронтір – ідентичність – націоналізм. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2014. № 17-18. С. 198.

статус спільнот, сформованих за принципами горизонтальної самоорганізації. Це дозволяє трактувати Слобожанщину не просто як регіон колонізації, але як простір активного культурного конструювання, де “власне” і “чуже” постійно зміщувалися, перепліталися, а в окремих випадках – взаємно трансформувалися.

Таким чином, локальна ідентичність у Слобідській Україні другої половини XVII – середини XIX ст. є міждисциплінарним аналітичним конструктом, що вимагає врахування просторового (географічного), соціального (мережеві зв'язки), політичного (імперські впливи), етнокультурного (багатонаціональний склад) і символічного (нарлативи, ритуали, пам'ять) вимірів. Її аналіз потребує поєднання теорій соціального конструктивізму, історичної антропології, мікроісторії, нарлативного підходу і теорій простору. Водночас вона є прикладом того, як у прикордонних зонах – політично й культурно – ідентичність виступає не як стабільна даність, а як складна, багатовекторна система самовизначення, що постійно оновлюється під впливом зовнішніх викликів і внутрішніх потреб. Особливої актуальності набуває застосування концепції фронтиру, яка дозволяє осмислити Слобідську Україну як простір перманентної взаємодії, трансформації та порозуміння між різними культурними, соціальними й політичними режимами.

РОЗДІЛ 2. Населення Слобідської України в другій половині XVII – середині XIX ст.

Особливості формування населення Слобідської України у другій половині XVII–XIX ст. становлять важливий компонент у вивченні процесів регіональної ідентичності, адже саме людський ресурс визначав характер культурної, соціальної та адміністративної еволюції цього прикордонного простору. Демографічні зміни, пов'язані з хвилями переселень, як добровільних, так і організованих, спричинили появу специфічного соціального ландшафту, що поєднував ознаки мобільності, оборонної функції та культурного розмаїття. У цьому контексті важливо розглянути не тільки географічні й політичні передумови заселення, але й етнічну мозаїку населення регіону, яка у подальшому стала підґрунтям для унікальних форм локального співжиття. Соціальні групи, що сформувалися в цих умовах, мали власну ієрархію, правовий статус і господарські функції, водночас взаємодіючи між собою як у повсякденному, так і в адміністративному просторі. З огляду на це, другий розділ зосереджується на комплексному аналізі процесів заселення, етнічного складу та соціальної структури населення Слобідської України, як ключових чинників регіонального розвитку.

2.1. Заселення і формування регіону

Формування локальної ідентичності Слобідської України в другій половині XVII – середині XIX ст. було невіддільно пов'язане з процесами заселення цієї території, що відбувалися під впливом низки політичних, воєнних та соціальних чинників. Цей регіон, який у середині XVI ст. ще становив частину Дикого Поля – малозаселеного степового простору на південних і південно-східних рубежах Московської держави та Речі Посполитої, – упродовж наступних століть перетворився на густозаселену і стратегічно важливу територію. Заселення Слобожанщини мало виразну двоєдину природу:

з одного боку, це була колонізаційна політика московського уряду, орієнтована на створення укріпленого військового поясу, з іншого – масовий стихійний рух українського населення на схід, у пошуках безпечного і вільного життя.

Однак, питання заселення Слобідської України становить не лише ключовий етап у формуванні локальної ідентичності цього регіону, але й складне поле інтерпретацій, пов'язане з проблемою джерел, специфікою перехідного прикордонного простору та взаємодією різних політичних акторів. Традиційно ці території розглядалися як “пустка”, що згодом була колонізована українським козацтвом у взаємодії з московською владою. Однак така схема, попри свою зручність, не витримує критичного підходу: топоніміка, археологія, епізодичні письмові джерела та навіть історіографічні дискусії свідчать про значно складнішу картину.

Традиційне уявлення про Слобожанщину як “незаселену територію”, яку почали “обживати” лише з XVII століття, було сформоване переважно на основі бідності письмових джерел раннього періоду. Однак сучасні підходи у дослідженнях (зокрема, роботи О. Толочка, В. Маслійчука) наголошують на хибності такого бачення. Назви ключових населених пунктів регіону – Ізюм, Чугуїв, Балаклія, Харків – є переважно тюркського походження, що вказує на попередню присутність тут кочовиків: ногайців, татар, а можливо і черкесів.³⁴ Зафіксована топоніміка слугує “культурною пам'яттю” про багатозарове минуле регіону, який у XV–XVI ст. був підконтрольним степовим силам – насамперед Кримському ханству.

Археологічні свідчення, хоча й фрагментарні, також заперечують концепт “порожніх територій”. Більшість великих слобідських міст (Суми, Зміїв, Чугуїв) виникли на місці стародавніх укріплень, зокрема городищ, залишених ще у домонгольську добу. Як зазначає у своїх роботах Володимир Маслійчук, наслідком навали монголо-татар XIII ст. стала не стільки тотальна депопуляція, скільки дезорганізація осілого життя та перехід до мобільних форм господарювання. Рухливе населення, сезонне використання територій,

³⁴Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х., 2000. С. 17.

повернення до лісостепу у вигляді мисливсько-промислових ватаг – усе це не залишало фіксації в офіційних джерелах, але існувало як форма життя на прикордонні між Степом і Руссю.³⁵

У XVI – першій половині XVII ст. територія Слобожанщини стала ареною конфлікту щонайменше трьох державних утворень: Московського царства, Речі Посполитої та Кримського ханства. З кінця XVI століття Москва, ослаблена невдачами в Лівонській війні (1558–1583), переключила свою експансію на південно-східні рубежі, поступово розгортаючи активну фортифікаційну політику. Вздовж річки Тіки та на Сіверському Донці було зведено низку укріплень, які стали ядрами подальших поселень.³⁶

Річ Посполита водночас, утворившись у результаті Люблінської унії 1569 р., прагнула контролювати ті самі території, хоча її стратегія була дещо іншою: вона опиралася не на регулярне військо, а на колонізаційні ініціативи прикордонної шляхти.

Не варто забувати і про третій чинник – Кримське ханство. Для нього ця територія мала ключове значення як маршрут для набігів, зона кочування та буфер між Ордою і осілим населенням. Ногайська орда з її розгалуженою системою зимівників та кочовищ тривалий час утримувала фактичний контроль над лісостеповим поясом Слобідської України.

Водночас ці землі періодично освоювали українські “уходники” – здебільшого козаки, які займалися промислами, бджільництвом, видобутком селітри в Бахмуті й на Торських озерах. Таким чином, ще до системної колонізації, український елемент був знайомий з регіоном, що пізніше спростило переселення.

Однак, вирішальним чинником інтенсивного заселення все ж таки стала необхідність створення захисного бар'єру для Московської держави, яка, як було зазначено вище, з другої половини XVI століття розпочала активну експансію на південь. На цьому етапі якраз виникає своєрідний дуалізм колонізації: з

³⁵ Там само., С. 26.

³⁶ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое положение Слобожанщины в XVII-XVIII вв. Харьков : Кн. изд., 1964.. С. 30

одного боку – державна, централізована московська (службово-фортифікаційна), з іншого – стихійна, народна українська.

Від другої половини XVI ст. і далі, московський уряд активно створював мережу сторожових пунктів і фортець – спочатку на лінії Орел – Вороніж – Курськ – Білгород – Валуйки (1580–1590-ті рр.), потім далі на південь. Згідно з планом укріплення та відповідним указом, у 1599 р. за ініціативи Бориса Годунова було закладено місто Цареборисів (сучасний район Ізюма), що символізувало початок активного просування московського впливу у напрямку українських теренів.^{37 38}

У другій половині XVII ст. було збудовано Ізюмську лінію (1679–1681), що простягалася від р. Коломак до міста Валуйки. Її створення стало відповіддю на постійні загрози з боку татар і виявом нової стратегії імперського укріплення – вже не просто захисної, а наступальної. Заселення прилеглих до фортифікацій територій здійснювалося через переселення служилих людей (стрільців, козаків, однодворців) зі своїми родинами, яким уряд надавав земельні наділи та пільги за умови обов'язкової військової служби.³⁹

Паралельно з московською військовою колонізацією відбувалося українське переселення на Слобожанщину. Українська колонізація була переважно стихійною, народною, але подекуди мала ознаки організованості з боку старшини чи навіть гетьманського уряду. Основними мотивами цього переселення були пошуки вільного, безпечного життя та втеча від польсько-шляхетського гніту.

Наприклад, після поразки козацьких повстань 1637–1638 років (повстання Павлюка, Гуні, Острияниці), значна частина нереєстрового козацтва опинилася перед вибором: або повернутися до підданства Речі Посполитої, або шукати нових форм існування на прикордонні. Саме в цей час козацькі ватаги починають активно освоювати південне Лівобережжя та регіон майбутньої

³⁷ Загоровский В. П. Изюмская черта. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. 256 с.

³⁸ Багалея Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI–XVIII ст., собранные в разных архивах и отредактированные Д. И. Багалеем. В 2 т. Т. 1. Харьков : Типография К. П. Счасни, 1886. . С. 32.

³⁹ Бірнова О. Ю. Характер землеволодіння у Слобідській Україні в другій половині XVII середині XVIII ст. Історичні студії суспільного прогресу 2015. Вип. 3. С. 15 - 18.

Слобідської України. Наприклад, Чугуїв, заснований у 1638 році, став місцем поселення частини козацьких ватаг, які перейшли до Московії під проводом Якова Остряниці.⁴⁰ Їх господарювання мало виразний сезонний характер: зима у слободі, літо – в степу на промислах. Така мобільність зумовила специфічну форму локальної ідентичності – прикордонного козака-промисловця, а не державного колоніста чи шляхетського підданого.

Лише з середини XVII століття Московське царство починає впроваджувати систематичну політику заселення Слобожанщини, що поступово трансформується в особливу форму адміністративно-територіального устрою – Слобідські полки.

Найпотужніша хвиля переселень розпочалася під час Хмельниччини, особливо після Білоцерківської угоди 1651 р.: у 1652 р. козаки Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з полковником Іваном Дзиковським заснували Острогоськ, а вихідці з Білоцерківщини – місто Суми. У 1654 р. виник Харків, а 1662 р. – Богодухів.⁴¹

Події Руїни (1657–1687) стали черговим стимулом до еміграції. У 1678–1679 рр., за наказом гетьмана Івана Самойловича та за погодженням із московським урядом, було організовано переселення великої кількості населення з Правобережної України (так званій “Великий згін”). У 1674 р. засновано Вовче (нині Вовчанськ), у 1681 р. – Ізюм.⁴² Цей тип колонізації був компромісом між московським централізмом і автономістськими прагненнями козацтва. Московська адміністрація визнавала старшинське самоуправління, але зберігала контроль через воєвод, прикордонну політику та поступове обмеження автономії. Водночас ця модель створила передумови для виникнення специфічної ідентичності слобідських козаків, що поєднувала

⁴⁰Багалея Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI–XVIII ст., собранные в разных архивах и отредактированные Д. И. Багалеем. В 2 т. Т. 1. Харьков : Типография К. П. Счасни, 1886. С. 44.

⁴¹Яковенко, Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. С.367-368.

⁴²Маслійчук В. Слобідська Україна. Формування українсько-російського кордону : брошура. Київ : Б-ка ЛКБЕЗ, 2017. С.22.

українську культуру з вірністю московському царю, господарську активність із оборонною функцією, а військову ідентичність – із глибоким регіоналізмом.

На початку XVIII ст. переселення активізувалися після придушення повстання Палія та підписання Прутського трактату 1711 р., внаслідок чого Правобережжя було передано під контроль Речі Посполитої.⁴³ У 1720–1730-х рр. переселення набули нового розмаху. Його причинами були посилення шляхетського тиску на Правобережжі, а також соціальний визиск на Гетьманщині, зокрема старшинське землеволодіння та експлуатація селян.

Внаслідок активної колонізації, населення Слобідської України стрімко зростало. Якщо на кінець XVII ст. воно становило приблизно 120 тис. осіб, то за переписом 1732 р. вже близько 400 тис., а до 1773 р. — понад 660 тис.⁴⁴

Попри присутність російських анклавів – насамперед навколо фортець Білгородської та Ізюмської лінії – українське населення переважало як кількісно, так і в межах формування ідентичності. Показово, що більшість російських поселень мали військово-адміністративний характер і не розвивали органічного зв'язку з місцевою українською культурною матрицею. Натомість українські переселенці відтворювали в Слобідській Україні моделі соціального, економічного і духовного життя, притаманні Гетьманщині. Прикордонний характер регіону сприяв формуванню зон етнічного сусідства: зокрема, у Харківському повіті співіснують населені пункти з відповідною етномаркованою топонімією – Руські та Черкаські Тишки, Руська та Черкаська Лозова. Така близькість українських і російських громад була зумовлена як природною міграцією, так і імперською політикою – прикладом чого є Чугуїв, заселений московською залогою після виходу з нього українського козацтва.

У підсумку, заселення Слобідської України було складним і динамічним процесом, у якому перетнулися інтереси імперій, локальних еліт і мобільних груп населення. Цей регіон ніколи не був повністю “порожнім”, натомість

⁴³ Мышлаевский А. З. Война с Турцією 1711 г. Прутская операция. *Сборник военно-исторических материалов*. Санкт-Петербург : 1898. Вып. XII. С. 156.

⁴⁴ Танцюра В. І. Історія Слобідської України : навчальний посібник. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. С 96.

постійно змінювався під тиском зовнішніх і внутрішніх сил. Саме це й зробило можливим формування специфічної слобідської ідентичності – поліетнічної, військово-промислової, прикордонної. Детальніше про склад етнічних груп, що мешкали на території Слобожанщини у зазначений період, а також про їхню взаємодію та місце в локальному середовищі, йтиметься у наступному розділі.

2.2. Етнічний склад населення

Формування локальної ідентичності Слобідської України у другій половині XVII – середині XIX століття відбувалося в умовах багатонаціонального середовища. Саме етнічне різноманіття стало однією з ключових передумов для вироблення регіональної специфіки, що поєднувала українські, російські, єврейські, молдовські, сербські та інші впливи, поступово витворюючи своєрідне культурне тло. У контексті поліетнічності варто говорити не тільки про статистичний розподіл, а насамперед – про етнокультурну взаємодію, конфлікти, симбіози, соціальні ролі різних етносів та трансформації самосвідомості. У цьому сенсі етнічний склад є не лише демографічним фактом, а й соціальним чинником локальної ідентичності.

Отже, як було зазначено в попередньому розділі, переважну більшість населення Слобідської України становили українці – переселенці з Правобережної та Лівобережної України. Їхній масовий рух був викликаний політичними і військовими катаклізмами, передусім наслідками Руїни, наступом Речі Посполитої, татарською загрозою, соціальним тиском шляхти. Як зазначає Дмитро Багалій, питома вага українців у структурі населення сягала понад 80% в основних поселеннях Слобожанщини, таких як Суми, Харків, Ізюм, Охтирка, Богодухів, Зміїв, Лебедин, Валки тощо.⁴⁵

Українське населення не було однорідним у соціальному сенсі: тут жили як козаки, які сформували основу слобідського військового устрою, так і селяни, міщани, духовенство. При цьому саме українці були носіями системи традиційного аграрного життя, патріархальної родини, локального самоврядування – чинників, що глибоко впливали на формування ментальності. Як зазначено у “Топографическом описании Харьковского наместничества”, українські селяни вирізнялися чистотою житла, обробленими садибами, охайністю, духом “європейской людскости” й розвиненим почуттям особистої

⁴⁵ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків : Основа, 1991. С. 26–36.

гідності.⁴⁶ Це підґрунтя сприяло збереженню, а також трансформації української ідентичності у нових умовах.

У свою чергу, росіяни, що склали меншину у Слобідській Україні, здебільшого належали до військового і службового прошарку: воєводи, гарнізонні солдати, прикажчики, урядники. Серед них траплялися й посадські люди, ремісники, але їхня присутність була відносно незначною. У деяких містах (особливо прикордонних – Белгород, Валуйки, Острогозьк) російський елемент відіграв важливу адміністративну і наглядову функцію. Як відзначав історик А. Слюсарський, соціальні розмежування у Слобожанщині були значно м'якшими, ніж у центральних районах Росії.⁴⁷ Попри це, міжетнічна дистанція зберігалася і проявлялася у побуті, мові, звичаях, способі життя. Водночас на тлі українського етнокультурного домінування вирізняється низка іноземних або неукраїнських етнічних елементів, що були насажені зверху, інтегровані частково або зовсім не адаптовані до місцевого соціального ладу, відіграючи суперечливу роль у розгортанні регіональної ідентичності.

Однією з найбільш чисельних і помітних серед неукраїнських груп були волохи – вихідці з Молдавії, які потрапили до Слобідської України після Прутського походу 1711 року.⁴⁸ Вони прибули разом із молдавським господарем Дмитрієм Кантемиром, що прийняв сторону Петра I та мусив покинути батьківщину. Волоське переселення мало виразний шляхетсько-дворянський характер: на відміну від українських посполитих, переселені волохи отримували значні земельні наділи, села з підданими, а також право володіти маєтностями, конфіскованими в української старшини. Так, Кантемиру були передані володіння харківського полковника Шидловського, а його соратники – Єнакеєв, Мечник, Абаза – дістали великі поселення на території кількох слобідських полків.⁴⁹ Привілейоване становище новоприбулих волоських

⁴⁶ Топографическое описание Харьковского наместничества. М., 1788. 171 с.

⁴⁷ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое положение Слобожанщины в XVII-XVIII вв. Харьков : Кн. изд., 1964. 460 с.

⁴⁸ Мышлаевский А. З. Война с Турцією 1711 г. Прутская операция. *Сборник военно-исторических материалов*. Санкт-Петербург : 1898. Вып. XII. С. 345.

⁴⁹ Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг. / собр. и изд. С. И. Шидловским. Санкт-Петербург : Типография князя В. П. Мещерского, 1896. С. 210 с.

дворян викликало напруження і спротив з боку тубільного населення: місцеві жителі були не тільки витіснені із земель, але й часто піддані сваволі з боку нових господарів, як-от у випадку з полковником Апостолом Кигичем, котрий привласнював навіть вільних козаків.⁵⁰ Утвердження іноземних елементів шляхом надання їм соціального привілею спричинило культурний та юридичний дисонанс у межах козацько-громадської системи й ускладнило процес самовизначення місцевої людності.

Окремий випадок становили сербські переселенці, яких також було запрошено московським урядом із стратегічною метою – посилити військову оборону південного пограниччя. Формально серби склали основу окремого військового формування, однак на практиці їхня чисельність була недостатньою, тому полки довелося поповнювати місцевими українцями. Як і у випадку з волохами, серби отримали певні пільги, однак їхня культурна ідентичність швидко знівельовалася у слобожанському оточенні, не справивши значного впливу на формування регіональної локальності.⁵¹

Серед інших етнічних груп, що увійшли до соціального ландшафту Слобідської України, варто згадати калмиків, циган і євреїв. Калмики з'явилися в регіоні ще у XVII столітті, зосереджуючись переважно в Чугуєві, де служили у війську. Приймавши православ'я та вступаючи в шлюб із місцевим населенням, калмики доволі швидко асимілювалися, утративши більшість етнокультурних ознак.⁵² Інакше виглядала ситуація з циганами, які, дотримуючись власного кочового способу життя, лишилися маргінальним елементом, зберігаючи автономні соціальні структури. Євреї ж, що склали вкрай незначну частку населення, займалися здебільшого шинкарством і дрібною торгівлею, зосереджуючись у містечках і передмістях.⁵³ Їхня присутність, хоч і нечисельна, сприймалася населенням амбівалентно – з підозрою, з огляду на господарські функції, але без відвертої конфронтації.

⁵⁰ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків : Основа, 1991. С. 39-40.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

Слід зазначити, що загалом іноземне населення Слобідської України не складало великого відсотка, проте його значення не можна вимірювати лише кількісно. Через систему привілеїв, що її активно застосовував московський уряд до іноземних переселенців, чужоземні елементи мали символічну і політичну вагу. Їхнє оселення змінювало соціальну структуру регіону, але одночасно з цим порушувало ідею рівності та самоуправління, що лежала в основі української колонізаційної ідентичності. Чужі мови, релігії, традиції й – найголовніше – позиція панів, що була нав'язана ззовні, актуалізували серед слобожан образ “іншого”, який формувався не лише етнічно, але й соціально.

Таким чином, етнічний склад Слобідської України був переважно українським за демографічною структурою, але гетерогенним за культурною структурою. Взаємодія українського етносу з іншими народами – як у формі співіснування, так і в межах асиміляції або конкуренції – сформувала особливу соціальну тканину, в якій вироблялася локальна ідентичність. Її ядром залишалася українська ментальність, але з урахуванням культурних нашарувань, характерних для багатонаціонального прикордонного регіону. Це поєднання етнічної основи з інтеркультурними впливами й стало підґрунтям для витворення специфічного типу “слобожанина” – свідомого своєї належності до української традиції, але загартованого у контактах з іншими світами – азійським, російським, європейським.

2.3. Основні соціальні групи та їх взаємодія.

У структурі слобідського суспільства другої половини XVII – середини XIX ст. спостерігається чітка стратифікація, в межах якої формувалися і трансформувалися ключові соціальні групи: козацтво, старшина, міщани, селянство, духовенство та численні прошарки залежного і напівзалежного населення. Ці соціальні групи були носіями певних економічних і правових статусів, але окрім цього визначали структуру повсякденного життя, господарських практик і моделей самоідентифікації мешканців Слобожанщини. Формування локальної ідентичності в регіоні значною мірою спиралось саме на приналежність до певного соціального прошарку, що задавало координати уявлень про “своїх” і “чужих”, “вільних” і “невільних”, “служилих” і “недоторканих”.

Провідне місце в соціальній ієрархії Слобожанщини, безперечно, належало козацтву – і як військовій організації, і як базовій соціальній групі з певною ідеологією, правами та функціями. Козацтво на Слобожанщині існувало у формі іррегулярної кінноти, що брала участь у численних воєнних кампаніях як у складі російського війська, так і в межах локальних конфліктів. Одним із ключових чинників, що сприяв збереженню автономної самосвідомості козаків, було поєднання військових обов’язків із правом на володіння землею та організацією громади за власними зразками. На думку Н. Яковенко, “служила верства козацтва зберігала уявлення про себе як про “людей військових”, незалежних від чинників панської влади”.⁵⁴

Важливу роль у структурі козацької громади відігравала старшина – адміністративно-військова еліта, верхівка місцевого землеволодіння та промислово-торговельного капіталу. Слобідська старшина, що виникла переважно з лав самого ж козацтва, часто утверджувала свою легітимність шляхом служби, дарувань з боку царської адміністрації та через локальні громади. Її соціальна мобільність, а також доступ до господарських ресурсів

⁵⁴Яковенко, Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. С. 368-372.

сприяли формуванню певної “елітарної” ідентичності, яка, проте, була тісно пов’язана з козацьким середовищем. В умовах обмеженого впливу зовнішньої адміністрації старшина виконувала роль як посередника між центром і місцевим населенням, так і самотійного суб’єкта влади.

Особливістю соціальної організації Слобожанщини було також те, що межа між старшиною та рядовим козацтвом була проникною. Процес ротації був двостороннім: заможні козаки ставали сотниками, а старшина, втративши підтримку чи ресурси, поверталася в лави звичайного війська. Так, з одного боку, старшина поповнювалася з козаків, які завдяки вірній службі чи майновим статкам здобували авторитет і посади (наприклад, Поман Богодух, заможний козак із-під Чугуєва став сотником у Сумському полку у 1680-х рр.⁵⁵). З іншого боку, існували і зворотні приклади — старшина, залишивши службу, поверталася до козацького стану або приймала чернецтво, як це трапилось із Г. Донцем у Курязькому монастирі та І. Штепою у Петропавлівському монастирі.⁵⁶ Цей механізм забезпечував соціальну мобільність, підтримував ідею “єдності” полкового товариства, що підкріплювалося спільною участю в бойових діях, господарських інтересах та етноконфесійній ідентичності.

Іншим важливим елементом соціальної структури було духовенство. Його роль була багатоплановою: воно не тільки задовольняло релігійні потреби населення, але й активно взаємодіяло з козацькою адміністрацією. Духовенство було тісно пов’язане з полковою старшиною – і не лише через матеріальну підтримку чи взаємні політичні інтереси. Іноді представники духовного стану виконували адміністративні функції, а в разі браку кадрів – навіть брали участь у підписанні чолобитних або тимчасово очолювали громади. Така тісна взаємодія посилювала взаємну лояльність та укріплювала культурні межі локальної громади.

У другій половині XVII – XVIII ст. формується ще один важливий прошарок – піддані, тобто залежне населення, що не входило до реєстрового

⁵⁵ Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII - першої третини XVIII ст. Харків : ВД «Райдер», 2003. С. 5.

⁵⁶ Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В 5 т. Т. 1. 1859. С. 57, 276.

козацтва, але мешкало на території слобідських полків. Виникнення цього прошарку було зумовлене, з одного боку, поступовим зміцненням влади старшини, а з іншого – імперськими соціально-правовими реформами. Старшина, маючи адміністративну владу, поступово перетворюється на напівфеодалного власника. Відомо, що старшина часто змушувала своїх підлеглих працювати на себе, як це робив, зокрема, І. Хоруженко в Острогозькому полку, або як у випадку з полковником І. Перехрестом, який у 1703 р. отримував від мешканців села Лутища натуральні податки у вигляді зерна, птиці, пряжі.⁵⁷

Поряд із підданими в структурі населення слобідських полків фігурували челядники, підсусідки, племінники та захребетники – категорії осіб, що юридично були вільними, але економічно залежними. У більшості випадків вони входили до складу домогосподарств заможних козаків чи старшини, але мали право на зміну місця проживання, вступ до іншого соціального прошарку, володіння майном. Як зазначає К. Стецюк, з-поміж 200 переселенців до Острогозька 125 були слугами⁵⁸, що свідчить про значну роль цієї категорії у соціально-економічному житті слобідських громад. Уже в 1659 р. у Харкові використовувалася праця підсусідків, а в подальші роки московська влада навіть залучала їх до служби. Це створювало специфічну модель соціальної гнучкості, яка радикально відрізнялася від кріпосницької системи. В умовах, коли економічна залежність не означала втрати особистої свободи, виникала своєрідна форма корпоративної ідентичності, заснована на практичних, а не правових критеріях спільності.

Завдяки військовому устрою Слобожанщини важливу роль у становленні локальної ідентичності відігравала іррегулярна кіннота, яка складалася саме з козаків – основної бойової сили слобідських полків. Постійна участь у війнах (зокрема в обороні південних кордонів від кримських татар та участь у

⁵⁷Маслійчук В. Л. Федір Хомич Краснокутський - представник старшинського прошарку слобідських полків XVIII ст. /Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. Харків : 2000.С. 178 - 183.

⁵⁸ Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х - 70-х рр. XVII ст. Київ : АН УРСР, 1960. С. 187.

російських військових кампаніях) сприяла формуванню мілітарної моделі локального патріотизму. Козаки ототожнювали себе тільки з місцем проживання, а й із полковою організацією, яка одночасно виконувала функції адміністрації, війська й самоврядування. Це дозволяло утверджуватися образу “свого” проти “чужого” – основи кожної локальної ідентичності.

Упродовж XVIII – на початку XIX ст. унаслідок централізації імперського управління, секуляризації монастирських земель та поступової інтеграції до загальноросійської адміністративної системи, відбуваються трансформації соціальної структури, що спричиняє нові виклики для локальної самосвідомості. Проте попри тиск держави, соціальна багатоманітність Слобідської України зберігає свою гнучкість, а взаємодія соціальних груп – свою внутрішню динаміку. Саме ця соціальна багатозаровість, взаємопроникність і відносна відкритість визначали стійкість локальної ідентичності, заснованої на спільності походження чи віри, на спільному досвіді співжиття, праці та служби.

Отже, соціальна структура Слобідської України в аналізованій період була надзвичайно складною, багатозаровою і динамічною. Її відмінністю від інших українських регіонів була більша рухливість між станами, невідчуженість особистої свободи навіть у залежних верств і активна роль козацтва у визначенні не лише політичної, а й соціальної моделі життя. Соціальна ідентичність у Слобожанщині формувалася як горизонтально – через мережі спорідненості, громади, служби, – так і вертикально – через службову кар’єру, привілеї або зв’язки з адміністративною елітою. Саме через цю складну ієрархію та специфіку відносин між прошарками закладалися підвалини локальної ідентичності, що визначала особу за належністю до певного соціального середовища з відповідними правами, обов’язками та моделями поведінки.

РОЗДІЛ 3. Прояви локальної ідентичності населення Слобідської України в другій половині XVII – середині XIX ст

Вивчення локальної ідентичності Слобідської України потребує звернення не лише до формальних структур чи політичної належності, а й до того, як спільноти регіону сприймали самих себе й оточення в різних сферах життя. Ідентичність у цьому контексті постає як динамічне явище, що формувалося на перетині побутових практик, мовної поведінки, а також через взаємодію з адміністративними інститутами та правовими нормами. Слобожанщина, будучи простором постійної мобільності населення, стала місцем вироблення особливих критеріїв віднесення до “своїх” і маркування “чужих”, які могли значно відрізнятись від офіційних етнонаціональних чи державних класифікацій. Саме тому аналіз проявів цієї ідентичності – як у щоденних практиках, так і в інституційному вимірі – дозволяє наблизитися до розуміння глибших соціокультурних механізмів, що формували спільне уявлення про слобідську спільноту.

3.1. Повсякденні уявлення про “своє” і “чуже”: мова, побут, традиції.

Одним із ключових чинників формування локальної ідентичності в межах Слобідської України виступали уявлення про “своє” та “чуже” у повсякденному житті мешканців регіону. Вони виражалися через мову, побут, звичаї, одяг, святкову обрядовість, а також через суспільно прийняті норми спілкування та взаємодії. Умови заселення та соціальної мобільності, етнічна мішанина, а також впливи з боку як Речі Посполитої, так і Московської держави, призвели до своєрідного синтезу культур, проте в межах виразної української основи.

Мовна специфіка слобожан – це насамперед український діалект, який залишався зрозумілим і спорідненим з говірками Лівобережної України. Однак за свідченням сучасників, у мовленні селян Слобідської України простежувалися елементи зближення з російською вимовою, особливо в

північних частинах регіону, що зумовлювалося як адміністративною приналежністю до Російської імперії, так і контактами з російськомовним населенням.⁵⁹ Мова, як важливий маркер повсякденності, у Слобідській Україні була водночас сферою розмежування й взаємного проникнення. У прикордонному середовищі функціонували різні мовні реєстри – від українських говірок до південноросійських діалектів, церковнослов'янської, молдавської, татарської, – але локальна мовна практика поступово творила спільну, хоч і не стандартизовану, комунікативну площину.

Однак попри ці впливи, українська мова залишалася основним носієм щоденної комунікації, на відміну від офіційної російської мови адміністрації чи церковнослов'янської, що вживалася в богослужіннях. Серед селян і міщан українське мовлення виконувало роль неформального коду, у той час як мовний перехід на російську часто позначав або владну субординацію, або асиміляційні процеси. Попри політику русифікації, особливо активну з другої половини XVIII ст., українська мова трималася в приватному побуті та сільській громаді, відображаючи тяглість локальної ідентичності.

Наявність українського мовного середовища закріплювалася також через усну народну творчість – пісні, приказки, казки – та літературну продукцію. Особливо значущий приклад – творчість Григорія Квітки-Основ'яненка, чия “малоросійська проза” фіксувала мовні особливості та ідентичність слобожан в їх повсякденному бутті.⁶⁰

У побуті “свої” визначалися не виключно через зовнішність чи мову, а передусім через типове облаштування житла, спосіб обробітку землі, ведення господарства. У слобідських селах типовою вважалася хата на дві половини, з охайною коморою, піччю з лежанкою, обов'язковими іконами в кутку – і це визнавалося “правильним” житлом. При цьому хати російських однодворців (переселенців із Курської чи Орловської губерній), як фіксують описові ревізії, часто були більшими за розміром, з іншим типом печі чи подвір'я – і хоча

⁵⁹ Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Українці. Історичні, літературно-публіцистичні статті, листи. К. : Наукова думка, 1981. С. 30.

⁶⁰ Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Українці. Історичні, літературно-публіцистичні статті, листи. К. : Наукова думка, 1981. С. 85

формально вони теж були “православними”, у повсякденному сприйнятті вони могли вважатися “іншими”. Д. Багалій зазначає, що саме українські переселенці перенесли сюди увесь комплекс свого національного життя – від господарського укладу до обрядовості.⁶¹

Землеробство, яке було головною формою господарювання, практикувалося всіма станами суспільства, від козаків до міщан. Це забезпечувало певну “горизонтальність” побуту, в якому класові відмінності не були різко виражені, а відтак сприяли ідентифікації себе з місцевою спільнотою, а не з вузькими корпоративними групами.

Водночас соціальна мобільність дозволяла зберігати і транслювати локальні уявлення про “своє”, адаптуючи їх у нових контекстах. Навіть старшина, яка згодом почала тяжіти до шляхетських форм культури, зберігала у своїх ранніх проявах український побут. Тільки поступове наближення до російського чиновництва, необхідність вивчення російської мови для офіційних контактів, а також шлюбні зв'язки з великоросійським дворянством сприяли культурній асиміляції у верхівці, але й тоді – вибірково та неповністю.⁶²

Обрядовість, одяг та музичне середовище Слобожанщини були невід'ємними елементами “українськості” в локальному уявленні. Весільні обряди, описані, зокрема, Калиновським у його етнографічних записках, являють собою зразок синкретичної культури, що поєднувала дохристиянські й християнські елементи: символічне роззування молодого, викуп за наречену, очищення вогнем тощо.⁶³ Весілля, хрестини, поминки – події, де локальні ритуали виконували ідентифікаційну функцію. У слободі Борисівка, наприклад, збереглися відомості про те, що на весіллі обов'язковим був обряд “завивання коси” молодій та “водіння каравая”.⁶⁴ Причому подібний обряд виконувався як в межах українських, так і російських сіл. Обрядовість у Слобідській Україні постає як частина традиційної культури, як ключовий механізм відтворення

⁶¹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків : Основа, 1991. С. 215–220.

⁶² Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини ХУІІ - першої третини ХУІІІ ст. Харків : ВД «Райдер», 2003. С. 70.

⁶³ Калиновський Г.І. Опис весільних українських простонародних обрядів. 1777 р. *Весілля: у 2 книгах*. Київ. Т. 1. С. 68–74.

⁶⁴ Там само.

локальності. Саме в обрядовій практиці проявлялися глибинні уявлення спільноти про власну окремішність, тяглість звичаєвого порядку, моральну легітимність спільного життя. Йдеться стільки про ритуали як такі, скільки про ритуалізовану соціальну поведінку, яка служила інструментом маркування “свого” й “належного”, структурування життєвого циклу і просторово-часової упорядкованості світу.

Унікальність обрядового життя Слобожанщини полягала в тому, що воно не було наслідуванням “великої” традиції в етнографічному сенсі, а формувалося в специфічному прикордонному середовищі, де інституційна слабкість компенсувалася силою звичаю. Особливо виразним індикатором інтеграційної обрядовості став звичай “водіння кози” – один із найпоширеніших у регіоні. Його виконання, попри загальну формулу, набувало відчутних локальних варіацій, які корелювали з етнічними компонентами населення. Так, у північних районах, заселених переважно вихідцями з російських земель, “козу” водили жінки – і це тяжіло до архаїчного аграрного символізму, де жіноче начало ототожнювалось із землею. Натомість у південних і центральних слободах, де переважав український культурний елемент, той самий ритуал виконувався парубками, часто в поєднанні з ігровими формами загального громадського учасця. Проте й у тому, й в іншому випадку головним залишався не “національний” зміст, а локальний контекст: важливо було, щоб обряд відбувся “як у нас”, у відповідності до “нашого порядку”, навіть якщо етнічне походження учасників відрізнялось.

Ще промовистим прикладом функціональної гнучкості обрядового комплексу є “Кривий танець” – весняний хоровод, що виконувався в селах різного етнічного складу. У своїй дівочій формі він мав поширення по всій Слобожанщині, але в парному виконанні, яке характерне саме для цього регіону, простежується свідома участь усіх членів громади незалежно від походження.⁶⁵

Поліетнічність також виявлялася у предметному оформленні обрядів. Так, в обрядах зустрічі весни, першого засіву або завершення жнив можна

⁶⁵ Сумцов М.Ф. Слобожани : історично-етнографічна розвідка. Харків : Союз, 1918. С. 12–13.

зафіксувати поєднання символіки: поряд із традиційними українськими рушниками й вінками вживалися елементи балканського або російського походження – декоративні хрести, дзвіночки, головні убори.⁶⁶ Проте ця гетерогенність не порушувала загальної структури обряду: навпаки, поступова апропріація чужого елемента робила його “своїм”, якщо він не суперечив логіці локального дійства. Таким чином, обряд ставав місцем культурного компромісу, де нове не руйнувало, а вбудовувалось у старе, трансформуючи його зсередини.

Загалом обрядовість Слобожанщини функціонувала як практична форма міжетнічної інтеграції, у межах якої зникали радикальні поділи “свій – чужий”. Приналежність до локального означала не декларацію ідентичності, а реальну участь у повторюваних формах святкування, праці, переходу. Через це обрядова культура була способом передачі традиції, по суті форматом “тихого” включення в локальну спільноту, яка визнавала різних за походженням, але рівних у дії.

В умовах, коли полкові суди, церковна адміністрація та царські укази співіснували в непевній взаємодії, саме обряд ставав стабілізуючим фактором соціальної реальності. Він забезпечував відтворення уявлень про порядок, а також перевірку лояльності до локального середовища. Обряд був точкою входу у спільноту – через ініціацію, ритуал, звичай – і критерієм приналежності: знати, як і коли “завивати косу”, “водити каравай” чи “вигукувати весільні слави” означало не просто брати участь у святі, а підтверджувати свою вкоріненість у локальному світі.

Ритуали, що виконувалися в Слобідській Україні, тяжіли до реперформативності – їхня соціальна значущість визначалася не новизною, а повторюваністю. Наприклад, весільна обрядовість в Борисівці чи Лебедині зберігала схожі мотиви протягом тривалого часу, незважаючи на зміни у церковному регламенті або адміністративних приписах. Ми зустрічаємо описи традиційних обрядів в творах Г. Квітки-Основ'яненка, в етнографічних записках М. Сумцова, в роботах Д. Багалія, за рахунок чого можемо зробити

⁶⁶ Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Х. : Атос, 2008. С. 117.

висновок, що попри вервечку змін, які проживала Слобідська Україна, традиція не зникла. Це свідчить, що обряд не був лише релігійною формою чи пережитком, а механізмом консервації локального досвіду, в якому спільнота підтверджувала свою тяглість попри зовнішні трансформації.

Важливо, що обряд у цьому контексті не виконувався приватно – його публічність була принциповою. Саме публічне відтворення звичаю – у хаті, на вулиці, на сільській площі – мало ефект соціальної санкції: “правильне” виконання означало відповідність нормам, “відхилення” – потенційну стигматизацію. Через це новоприбулі або ті, хто не знав сценарію обряду, опинялися поза межами “нашого” – не як вигнанці, а як тимчасово не інтегровані елементи. Таким чином, обряд виконував функцію соціального кордону, формуючи ідентичність не на основі мови чи походження, а на основі спільної участі в ритуальному відтворенні спільноти.

Окремої уваги заслуговує функція обряду як хронополітичного механізму. В умовах слабкої письмової історичної пам’яті, саме календарна і життєва обрядовість виконувала роль структурованого часу. Святкування Івана Купала, Різдва, Зелених свят або обряди першого засіву – всі вони давали відчуття циклічності, вписували індивіда в локальний історичний ритм, де минуле не відмежовувалося, а присутньо “жило” у повторенні. Тим самим, обряд утверджував традицію та впорядковував історичну пам’ять, не вимагаючи письмового фіксування, але покладаючись на пам’ять дії.

Локальна ідентичність у Слобідській Україні радше “обрядова”, ніж “кровна” – вона вибудовується не за правом походження, а за принципом участі у відтворенні спільного. Її сила полягала саме в тому, що вона діяла мовчки, непомітно, через щоденну тілесність, рух, предмет, слово. Це надає слобідському обрядовому життю ознак тілесної історичності, де пам’ять втілена не в тексті, а в жесті. Через це локальна ідентичність у Слобідській Україні не потребувала декларацій: її підтверджували не акти, а дії, не герби, а ритуали, не уніформи, а святковий одяг.

Побутове вбрання також підкреслювало локальні уявлення: плахти, кунтуші, вишивані сорочки, червоні чоботи – все це виконувало функцію культурного маркера. Аналогічну роль відігравала і музика, зокрема троїста музика, кобза, цимбали, які були стільки естетичним елементом, скільки засобом творення спільного простору пам'яті.

Таким чином, уявлення про “своє” і “чуже” в Слобідській Україні не зводилися до жорстких етнічних або релігійних кордонів. Натомість вони базувалися на спільному досвіді проживання на певній території, визнанні певного побутового укладу, ритму життя, мови і традицій як “звичних”, “належних”, “рідних”. Саме ця повсякденна нормативність формувала локальну ідентичність, яка не виключала багатоетнічності, а навпаки – інтегрувала її у власну структуру через механізми щоденного життя. У цьому середовищі локальна ідентичність ставала ширшою за етнічну. Умовний татарин, який жив у селі Лиман з кінця XVIII ст., охрестив дітей, розмовляв на місцевому діалекті, ходив у тому ж вбранні, брав участь у сільських толоках – і вже за одне покоління його нащадків сприймали як “своїх”. Натомість російський чиновник, що прибував до Сум й говорив книжною російською, відмовлявся виконувати або не знав місцевих звичаїв – міг залишатися “чужим” попри спільну віру чи навіть мову.

Отже, повсякденне сприйняття “свого” і “чужого” у Слобідській Україні було значно гнучкішим і складнішим, ніж формальне розмежування за етнічністю. У центрі стояла локальна норма – мовна, побутова, ритуальна, – від якої відштовхувалося уявлення про належність. Формування локальної ідентичності відбувалося через щоденну практику: хто жив “як наші”, той і був “наш”.

3.2. Локальна ідентичність у правовому та адміністративному середовищі

Як вже зазначалося раніше, заснування українськими переселенцями міст і слобід на “Дикому полі” супроводжувалося поступовим оформленням козацького адміністративно-територіального устрою, у якому центральну роль відігравали полки – як військові, так і адміністративні одиниці. Полковий устрій Слобожанщини був заснований за моделлю Гетьманщини, але зі значними особливостями, обумовленими як місцевими умовами, так і політикою московського уряду.

Перші жалувані грамоти, які фіксували права та привілеї слобідських козаків, почали надаватися ще у 1669–1670 рр. Жалувані грамоти – основний джерело правового самовизначення слобідських громад – надавали широкі права на земельні займанщини, безмитну торгівлю, ведення ремесел і промислів. Наприклад, грамота 1700 року закріплювала право “вільно курити горілку і шинкарювати нею, не платити ніяких податків і мита, а тільки вести боротьбу з татарами”.⁶⁷

Принцип займанщини, якого дотримувались козаки, передбачав можливість заселення і юридичного закріплення нових земель лише на підставі фактичного освоєння. Наприклад, у 1704 р. ізюмцям дозволено було залишити за собою землі по річках Бахмут, Красна та Жеребець, остаточно закріпивши їх за слобожанським населенням.⁶⁸ Як свідчать слобожани у заяві 1705 року, переселенці заселяли дике поле за царським словом, обіцяною вольністю, з метою оборони рубежів, і тому вважали набуті права незаперечними.⁶⁹ Саме це право вільного володіння землею стало одним із головних механізмів формування локальної ідентичності: воно забезпечувало міцний зв'язок мешканця з територією і громадою.

⁶⁷ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. IV. Вып. 1. Санкт-Петербург : Типография собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. С 16.

⁶⁸ Звездин З. К. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII - начале XVIII. С.181-203.

⁶⁹ Гуров В. В. Сборник судебных решений. Харьков : Тип. Окр. штаба, 1884. С. 521–524.

Вільготи, надані окремим полкам (як-то Сумському, Острогозькому, Харківському, Охтирському, Ізюмському), стосувалися не тільки економічних привілеїв, а й самоврядності. Мешканці міст і слобід обирали полковників, сотників, старшину, вели внутрішнє управління відповідно до “козацького звичаю”. Цей самоврядний порядок узгоджувався з потребами оборони південного порубіжжя Московської держави, але водночас закріплював автономність слобідського козацтва.

Полковники мали надзвичайно широку владу: від військово-адміністративного управління до вирішення судових справ, земельного розподілу, організації промислів. Вибори полковників у переважній більшості випадків здійснювались “по давньому звичаю”, шляхом зібрання козацької громади, хоча московська влада дедалі частіше намагалася втручатися у цей процес, зокрема у XVIII ст., поступово звужуючи автономність Слобожанщини.⁷⁰

Особливий правовий статус, козацький устрій, обмежене втручання московської адміністрації та етнічна домінантність українського населення сприяли формуванню локальної ідентичності на основі уявлень про “наше” і “чуже”, “свій порядок” і “великоросійський тягар”. Відчуття окремішності ґрунтувалося як на досвіді козацького самоврядування, так і на пам’яті про вольності, котрі були даровані “за службу й вірність”, але постійно оскаржувалися імперською адміністрацією.

Це відчуття було артикульовано, зокрема, у колективній заяві Ізюмських полчан 1710 року, які наголошували: “по своєму чужоземству, проти великоросійських людей, таких тяжарів на себе... взяти ніяк не можемо”.⁷¹ Подібна риторика відображала не лише протест, а й усвідомлення власної, відмінної, правової, соціальної й культурної норми – тобто елементів локальної ідентичності, укоріненої у правовому середовищі.

⁷⁰Лишко С. В. Формування і розвиток полків Слобідської України в другій половині XVII - XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2010. 22 с.

⁷¹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків : Основа, 1991. С. 42.

Таким чином, правове та адміністративне середовище Слобідської України створювало специфічний простір локальної ідентичності, яка формувалась на перетині самоуправління, соціальних привілеїв та культурної окремішності. Навіть після інкорпорації у склад імперських структур ці елементи не зникли, а трансформувалися у форми історичної пам'яті, етнорегіональної свідомості та культурного самовизначення.

Вирішальний злам у цих уявленнях настав у 1765 р., коли Указом Катерини II полковий устрій Слобожанщини було скасовано, а територію перетворено на Слобідсько-Українську губернію. Козаки були переведені до розряду військових обивателів, а старшина одержала можливість легалізувати свій статус у межах імперської ієрархії шляхом отримання дворянства.⁷² Така реформа, з одного боку, уніфікувала адміністративну структуру Слобожанщини відповідно до загальноімперських стандартів, з іншого – спричинила появу глибоких внутрішніх трансформацій у локальному уявленні про “своє” й “чуже”.

⁷² Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. XI. Вып. 1. Санкт-Петербург : Типография собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830., С. 77.

РОЗДІЛ 4. Російська імперська політика і локальне самовизначення

Розділ присвячено аналізу впливу російської імперської політики на трансформацію ідентичнісного простору Слобідської України. На відміну від ранньої фази заселення та формування локальних спільнот, тут у фокусі перебуває взаємодія між імперським центром та місцевими соціумами, що поступово втрачали автономні форми політичного, адміністративного й культурного існування. Вивчення цього процесу дозволяє виявити, яким чином через правові реформи, інституційні зміни та освітню політику формувалася нова, бажана для імперії ідентичність, покликана витіснити або трансформувати традиційні локальні уявлення. Особливу увагу приділено тому, як ці зміни сприймалися й адаптувалися в середовищі слобожан, а також наскільки вони стимулювали або, навпаки, приглушували прагнення до самовизначення.

4.1. Імперська інтеграція Слобідської України: адміністративно-правова та інституційна перебудова.

Політичне та інституційне включення Слобідської України до складу Російської держави було процесом поступовим, багатовекторним і багато в чому суперечливим. Від початку заснування слобідських полків як військово-адміністративної форми колонізації прикордонних територій між Московською державою і Кримським ханством, місцева влада перебувала у гібридному стані: з одного боку, формально підпорядковуючись московському уряду, з іншого – зберігаючи козацьку автономію в адміністрації, судочинстві, землеволодінні й рекрутуванні населення. Саме тому російський уряд ще задовго до формального скасування автономного устрою 1765 року провадив політику поступового обмеження та ліквідації самостійності слобідських полків, намагаючись перетворити їх на повністю контрольовану складову імперської адміністрації.

Перші кроки до централізованого контролю були зроблені вже наприкінці XVII ст., коли, у контексті Кримських походів, за ініціативою В. Голіцина був створений Приказ Великої Росі (1688 р.), що мав координувати діяльність усіх п'яти козацьких полків Слобожанщини – Охтирського, Сумського, Харківського, Ізюмського та Острогозького.⁷³ Попри те, що ця інституція проіснувала недовго (до 1700 р.), сам факт її створення засвідчив імперське прагнення до централізації управління на окраїнах. Водночас сама неспроможність підпорядкувати полки свідчила про силу місцевих автономістських практик.

Наступний етап імперської інтеграції був пов'язаний з постаттю Якова Долгорукова, белгородського воєводи, який ініціював поділ козацтва на компанійців (військову верству) та підпомічників (господарську).⁷⁴ Ця класифікація змінила соціальну структуру, окрім цього, задала нову логіку функціонування козацького корпусу – відтепер полки виконували функції мобілізаційного резерву, де кожен козак мав як бойову, так й постійну економічну опору. Крім того, запровадження чітких територіальних меж полків зміцнило просторові уявлення про “полкову землю” як новий тип територіальної ідентичності.

Паралельно з військовою реформою відбувалася адміністративна перебудова. У 1706–1708 рр. царський уряд ліквідував інституцію воєвод у містах з переважно козацьким населенням, передавши адміністративну владу полковникам.⁷⁵ Утім, за зовнішнім збереженням традиційної полкової ієрархії крилося поступове підпорядкування її імперським структурам. Так, у 1706 р. всі слобідські полки були підпорядковані керівнику так званої “Української дивізії”, а на їх чолі ставали бригадири, що виконували наглядацькі функції.⁷⁶ Формальне включення до військової структури імперії, зокрема

⁷³ Яценко В. Б. Інтеграція козацтва Слобідської України до соціальної структури Російської імперії; друга половина XVII -XVIII ст. : монографія. Харків : Вид. ХНЕУ, 2009. С. 18-19.

⁷⁴ Там само, С. 22-24.

⁷⁵ Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історичний нарис XVII-XVIII ст. Харків : Харківське книжково-газетне видавництво, 1954 р. С.45-46.

⁷⁶ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ : Наук. думка, 1969. С. 87.

Малоросійського війська та поділ підзвітності між Азовською (згодом Воронезькою) та Київською губерніями, відбулося у 1708 р, згідно з указом “Об учреждении Губерній и расписных к ним городов”.⁷⁷

Ці заходи призвели до трансформації політичної культури та уявлень про владу. Якщо раніше полковник вважався виразником спільної волі полку і, теоретично, обирався громадою, то тепер реальне управління поступово переходило до замкнених груп старшинських родів. Можна сказати, що на Слобожанщині в першій половині XVIII ст., сформувалася певне олігархічне правління, де ключові рішення ухвалювалися на полкових радах за участі обмеженого кола осіб. Домінування таких родів, як Ковалевські, Квітки, Жученки, Щербини, змінило соціальну динаміку полку – влада перестала асоціюватися з громадою і все більше – з урядовою кар’єрою чи спадковою посадою.

Однак імперська інтеграція мала не тільки військово-адміністративний, а й символічний вимір. Прикладом цього є реакція слобідського населення на мазепинські універсали 1708 р. Прагнення І. Мазепи залучити слобідське козацтво до антимосковської коаліції було проігноровано. Універсали спалювали, а їхніх розповсюджувачів переслідували. Натомість укази Петра І слобожани сприймали як накази зверхньої влади, яку слід слухатись і підтримувати. У 1708 р. московським царем був надісланий указ слобідським козакам, в якому зазначалось: “А от нападеня оного из городков некрепких, сел и деревень в наступление неприятельское жители б сами особами своими с женами и детьми и с пожитки скрывалися и неприятелю отнюдь никаних живностей, и хлеба, и никакого харчу не оставляли... но чинили б над ними, неприятели, всякий военной промысл, дабы ево при храбрых войсках наших, Великороссийских и Малоросспйских, с помощью божию, как наискорее, губедить и Малороссийский край, отчизну свою, от нападения и разорения и от

⁷⁷Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. IV. Вып. 1. Санкт-Петербург : Типография собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830.С. 436-439.

намереного порабощення освободить и из оного изгнать”.⁷⁸ Мешканці міст активно зміцнювали укріплення, готувались до оборони проти шведської армії, а в окремих випадках навіть чинили опір.⁷⁹ Цей епізод свідчить про формування нової політичної лояльності, що у своїй основі мала не традиційні форми козацького автономізму, а нову модель підданства – не з примусу, а з обраної (або зумовленої) доцільності.

Проте не варто розглядати імперську інтеграцію винятково як процес насильницької інкорпорації. Вона була взаємодією, в якій місцеві еліти прагнули пристосуватись до нових умов, зберігаючи (наскільки можливо) вплив і соціальний статус. Цей прагматизм визначав зміни в локальній ідентичності. Вона ставала менш пов’язаною з традиційною козацькою свободою та усе більше – з лояльністю до імперії, обумовленою як матеріальними вигодами, так і уявленням про стабільність і порядок, які давала належність до “російського” державного простору.

Отже, ще до офіційного скасування автономії у 1765 р. Слобідська Україна була глибоко вбудована у структури Російської імперії. Це включення супроводжувалось правовими і адміністративними реформами, а також змінами в соціальних уявленнях, політичній культурі та формах ідентичності. Локальна ідентичність у цьому періоді перебувала на роздоріжжі: з одного боку – пам’ять про козацьке самоврядування, з іншого – нові практики імперської лояльності, що поступово формували новий, більш інтегрований тип поліетнічного, але підданського “я”.

Однак варто зазначити, що глибоким цивілізаційним зламом, який істотно вплинув на трансформацію локальної ідентичності населення регіону стало саме скасування автономного устрою слобідських козацьких полків у 1765 році. Скасування автономії Слобожанщини проходило у кілька етапів і супроводжувався як структурною перебудовою інституцій, так і значними змінами у символічному полі.

⁷⁸Письма и бумаги императора Петра Великого. М. : Наука, 1964. Т. 11. Ч. 2. С. 276-284.

⁷⁹Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII 1700-1709. Москва : Издательство социально - экономической литературы, 1958. С 345-350.

З приходом на престол Катерини II у 1762 році активізувалося розслідування зловживань у полках, зокрема на основі доносів, що надходили до урядових інстанцій. Це стало приводом для створення спеціальної Комісії з розслідування, очолюваної секунд-майором Євдокимом Щербініним, яка фактично стала важелем централізованого контролю над місцевими структурами влади.⁸⁰

Діяльність цієї комісії мала комплексний характер: вона розслідувала випадки корупції, але крім цього активно впроваджувала імперські механізми управління, або, як зазначено у наказі: «для разбираия слободских полков разорения и прочаго о тех дел челобитья».⁸¹ Наприклад, зафіксовано, що вже в 1763 році старшина втратила право на збирання податків і мита, які тепер централізовано надходили до комісії в Острогозьку.⁸² Крім того, комісія здійснила перепис населення і обкладення податком козаків і тих, хто мешкав без власного наділу – підсусідків, підданих.⁸³ Це означало перехід від гнучкої соціальної стратифікації козацького суспільства до імперської моделі категоризації населення, де кожен мав бути фіскально врахований.

Кульмінаційною точкою стало рішення від 3 березня 1765 року про трансформацію п'яти основних козацьких полків – Сумського, Охтирського, Харківського, Ізюмського та Острогозького – на гусарські частини регулярної армії.⁸⁴ Це не просто зміна військового статусу, це акт символічного підкорення автономного устрою єдиній імперській структурі. Назви полків були збережені, однак козаки вже не вважалися самостійною військовою верствою, а стали «воєнними обивателями», формально інтегрованими до станового поділу імперії. При цьому старшина була частково інкорпорована до нової системи

⁸⁰Соловьев С. История России с древнейших времен. Кн. 13. Т. 25-26. Москва, 1963. С. 41.

⁸¹Багалея Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI–XVIII ст., собранные в разных архивах и отредактированные Д. И. Багалеем. В 2 т. Т. 1. Харьков : Типография К. П. Счасни, 1886. . С. 325-328.

⁸²Сенатский архив. Т. 13: Протоколы Правительствующего сената по секретной экспедиции 1764 и 1765 гг. Указы и повеления Императрицы Екатерины II за июль – декабрь 1763 и январь. Санкт-Петербург : Сенатская типография, 1909. С. 106.

⁸³Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. XVI. Вып. 1. Санкт-Петербург : Типография собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. С. 136.

⁸⁴ Полное собрание законов Российской империи / повелением государя императора Николая Павловича составленное. Т. XVII: 1765–1766 гг. Санкт-Петербург, 1830. С. 77–79.,

через надання їй відповідних офіцерських звань: полковники отримували звання підполковників, обозні – прем'єр-майорів, сотники – поручиків тощо. Така стратегія “м'якої інкорпорації” відповідала загальній логіці імперської політики – зберегти лояльність еліт, водночас демонтувавши їхню реальну автономію.

Проте реакція населення на реформу була переважно негативною. Зростання дезертирства серед новосформованих гусарських частин, що спостерігалось у 1760–1770-х роках, свідчить про відчуження від нової військової ідентичності. Особливо показовим є те, що у разі втечі дезертирів намагалися утримувати їхніх родичів, що демонструє жорсткий примусовий характер адаптації до нових реалій.

Утворення Слобідсько-Української губернії з центром у Харкові стало наступним етапом імперської інтеграції. Саме тоді змінюється адміністративна термінологія, а разом із нею й символічна мова ідентичності: тепер називатися “козаком” вважалося неприйнятним.

Поруч із трансформацією військово-адміністративної структури відбувалося і переосмислення статусу регіону в загальноімперському контексті. Якщо раніше Слобідська Україна була прикордонною територією з чітко окресленим функціоналом оборони, то після реформ вона поступово втрачає свою унікальність і стає частиною централізованої імперської периферії. Ліквідація козацького устрою на Слобожанщині знищила традиційні форми самоуправління, змінила саму природу сприйняття своєї “свободи” та належності до держави.

Суть трансформацій після 1765 р. також полягала у розділенні колись єдиного козацького стану на дві соціальні категорії: колишню старшину, що претендувала на статус дворянства, та військових обивателів, які втратили ознаки козацького самоврядування. Це розмежування мало глибокий вплив на уявлення про власну спільність. Старшина, як свідчать накази, схильна була трактувати свою історію через призму шляхетського походження. У харківському наказі вона підкреслює, що предки місцевих старшин полишили

свої маєтки у Польщі і переселилися на Слобожанщину, виводячи з собою посполитих.⁸⁵ В ізіумському наказі міститься навіть твердження про природжену шляхетність: “...не инако, как по знанию их природного благородства или шляхетства, от них избираемы были”.⁸⁶

Іншими словами, старшина намагалася легітимізувати новий імперський статус шляхом переінтерпретації власного козацького минулого. Замість протесту проти втрати автономії, у наказах маємо прохання про підтвердження привілеїв, підтвердження дворянства та уникнення податкового тягара. У цьому проявляється типова для елітних груп стратегія інтеграції до нового порядку через апеляцію до вірної служби імперії. Як слушно зауважив Багалій, старшина “безболезненно” перейшла у новий статус, вибудовуючи свою легітимність не на основі козацьких прав, а через лояльність до трону.⁸⁷

Натомість накази військових обивателів демонструють інший погляд на ситуацію. Вони не містять витонченої аргументації шляхетського походження, але зосереджуються на проблемах втрати козацьких функцій, збереження земельних угідь, тягара податків, а головне – відчуття несправедливості. Так, у Межирічі обивателі вимагали повернення козацької служби та скасування окладу на утримання гусарських полків.⁸⁸ Хоча місцевий губернатор спробував припинити поширення подібних вимог, сам факт їх появи свідчить про збереження серед частини населення уявлення про окремішність козацького способу життя, який ще недавно був нормою.

Крім змістових розбіжностей у самих наказах, важливим аспектом є процес їх формування. Подібність окремих пунктів наказів, зокрема охтирських міського та дворянського, може свідчити про вплив старшини на нижчі стани або про певну уніфікацію думок. Водночас, як зазначав І. Теличенко, навіть за

⁸⁵Исторические сведения о Екатерининской Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. 1889. Т. 68. С.262

⁸⁶ Там само, С.309.

⁸⁷ Багалей Д. К истории Екатерининской комиссии для составления проекта нового уложения // Киевская старина. 1885. № 9. С. 22..

⁸⁸Там само,. С. 9.

наявності такого впливу, якщо обивателі не висловлювали протестів, то, ймовірно, зміст наказів не суперечив їхнім очікуванням.⁸⁹

Інституційна пам'ять про козацьке минуле не зникла, але трансформувалася. Слобожани все ще сприймали себе як окрему спільноту в межах імперії. У текстах наказів присутня риторика про “заслуги предків”, “споконвічність” прав, відмежування від “околиць, що бунтують” – усе це свідчить про намагання зберегти відчуття окремішності на фоні імперської уніфікації. Але лояльність до трону стала ключовим дискурсивним інструментом для збереження (чи радше трансформації) локальної ідентичності в умовах втрати автономії. І старшина, і обивателі не виступали проти нового ладу як такого, а зосереджували увагу на питанні комфортнішого пристосування до нього. Для старшини головним завданням стало оформлення власного дворянського статусу та інтеграція до імперської правової і соціальної системи. Обивателі ж, принаймні в письмово зафіксованих вимогах, також демонструють не прагнення повернення до козацької автономії, а адаптацію до нових умов, шукаючи у них захисту своїх інтересів.⁹⁰

Скасування автономії, формальна уніфікація адміністративних структур і мова символічного підпорядкування зумовили зміни в самосприйнятті. Якщо в середині XVIII ст. слобідські козаки мислили себе як окрему, напівавтономну політичну спільноту з власним устроєм, судом, правом і військовим обов'язком, то наприкінці століття ця ідентичність була розмита. Замість неї постає подвійна ідентичність – з одного боку, збереження елементів козацької традиції в побуті, символіці, переказах; з іншого – поступове прийняття імперського статусу “служилого стану”.

⁸⁹ Теличенко И. В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. // Киевская старина, 1890 г., № 8, С. 184.

⁹⁰ Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / Сост. В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского. Харьков : Тип. Окр. штаба, 1884. XVII, IV, С.342-351.

4.2. Проблема самовизначення слобожан у контексті імперської політики

У рамках загальної імперської інтеграції, що передбачала уніфікацію правових, адміністративних та соціальних інститутів, слобожани опинилися перед необхідністю пристосовуватися до нових реалій та шукати форми збереження власного соціокультурного досвіду. Цей процес ускладнювався тим, що попередня політична структура, побудована на полково-сотенному устрої, звичаєвому праві та козацьких традиціях, була не просто системою управління – вона формувала щоденне життя, способи легітимації авторитету, уявлення про справедливість, і, зрештою, ідентичність. Зіткнення цих локальних уявлень з імперською нормою породило суперечності, амбівалентність у ставленні до нової реальності та спроби зберегти у зміненому вигляді “свій” порядок у нових умовах.

Така ситуація продукувала ситуацію культурного прикордоння: слобожани перебували між двома світами – традиційним козацьким і новим імперським. Саме ця проміжність породжувала особливу ідентичність, у якій важливу роль відігравали мова, назви (“козак”, “слобожанин”, “черкас”), збережені традиції громадського життя та навіть пам’ять про полкові центри як символи минулої автономії. Звертає на себе увагу, що навіть у межах пізніших переписів населення, згідно з дослідженнями А. Слюсарського та В. Маслійчука, окремі групи селян і далі називали себе “військовими людьми” або “обивателями полку” – попри юридичну втрату козацького статусу.⁹¹

Таким чином, проблема самовизначення слобожан у другій половині XVIII – на початку XIX ст. полягає не лише у втраті певних прав чи соціального статусу, а передусім у зіткненні локальної культурної традиції з імперським проектом модернізації та централізації. Відповіддю на цю ситуацію стало

⁹¹ Маслійчук В. Л. Радикальна реформа та «старий звичай» (Князь Олексій Шаховський і реформування слобідських полків 1733 - 1735 рр.). *Збірник Харківського історико-філологічного товариства. (Нова серія)*. 2004. Т. 10. С. 15 - 42. 71.

Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історичний нарис XVII-XVIII ст. Харків : Харківське книжково-газетне видавництво, 1954 р. 278 с.

формування гібридної ідентичності, що поєднувала лояльність до імперії з ностальгією за “своїм порядком”, прагнення до інтеграції з одночасним опором повній асиміляції. Слобожани виявилися не просто об’єктами імперської політики, а й активними суб’єктами, які – хоч і не завжди відкрито – намагалися вписати свою локальну історію у ширший контекст імперської модерності.

У цьому контексті показовими є матеріали до Комісії зі складання нового Уложення, де обивателі й старшина Слобідської України через накази своїм депутатам спробували окреслити нові потреби та артикулювати власну ідентичність – уже не козацьку в повному сенсі, але ще й не цілковито імперську.⁹² Документи, пов’язані з цією Комісією, є унікальними свідченнями “переходу” слобожанської свідомості з парадигми локального автономізму до парадигми імперської лояльності. Примітно, що слобожани не просто просили повернення козацького устрою – вони намагалися довести правомірність збереження щонайменше його елементів: назви, прав, звичаїв, статусу та способу життя.

Особливо яскраво ця тенденція простежується у чолобитних святолуцьких обивателів, які наполягали на поверненні козацької служби та скасуванні “окладу”, тобто податку на утримання гусарських полків. Ідея повернення “козацького” виявлялася тут не стільки політичною, скільки культурною та ідентифікаційною. Козацтво мислилося як форма життя, що забезпечує гідність, автономію, звичний соціальний порядок і символічну відокремленість від російських структур.

Цей протест мав, однак, свою межу. Він не перетворювався на відкриту опозицію імперії. Навпаки – як зауважував ще Д. І. Багалій, у наказах постійно підкреслювалася лояльність слобожан до трону, їхня “вірна служба” царям, участь у воєнних кампаніях, обороні південного рубежу імперії, зокрема проти кримських татар, ногайців тощо.⁹³ Таке подвійне мислення – збереження пам’яті про “своє” при одночасному визнанні імперської зверхності – стало характерною рисою нової слобожанської ідентичності.

⁹² Когут З. Російський централізм і українська автономія. Київ : Основи, 1996. С. 167.

⁹³ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків : Основа, 1991. 256 с.

Старшина, яка внаслідок реформ почала прагнути офіційного визнання свого дворянського статусу, у своїх наказах часто вдавалася до нарративу про споконвічне шляхетство, доводячи його через історію козацької служби та авторитетність у громаді. Наприклад, як зазначалося у попередньому розділі, у ізіумському наказі стверджувалося, що старшин обирали через їхнє “природне благородство”, а самі вони виводяться з нащадків шляхетських родів. Проте при цьому вони наголошували на потребі збереження землеволодінь, звичних форм розподілу угідь, традиційного порядку у відносинах з населенням – іншими словами, просили імперію визнати й захистити залишки “свого порядку”, навіть якщо вже в новому, бюрократично-дворянському форматі.

На рівні обивательських наказів простежується інша стратегія самовизначення. Тут відчутне глибше занурення у локальні проблеми, які пов’язувалися з побутом, податками, службовими повинностями, особистим статусом. Проте й тут козацьке минуле виступає як важливий елемент колективної пам’яті. В образі “войськового обивателя” закарбувалася своєрідна амбівалентність – це вже не козак, але й не повністю селянин чи міщанин. Це підданий імперії, який, однак, усе ще апелює до спадку служилої верстви, наголошуючи на певній винятковості свого становища.

Варто наголосити також на значенні мови, топоніміки та пам’яті про козацьке минуле як способів збереження локальної ідентичності. Попри офіційну русифікацію адміністрації, у приватному житті, усному мовленні, локальній історичній пам’яті зберігалися україномовні та козацько-орієнтовані маркери. І хоча в наказах до Комісії мова подання була російською, сама структура мислення, апеляції до предків, до “вірної служби” і справедливого порядку – несла в собі українсько-козацький культурний код.

Підсумовуючи, можна сказати, що проблема самовизначення у Слобідській Україні в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. проявилася не як радикальне заперечення імперського, а як прагнення до збереження локальної своєрідності в межах нової реальності. Ця ідентичність визнавала зверхність трону, але не полишала спроб артикулювати “своє”: у

праві, у традиції, у пам'яті. Амбівалентність – прийняття імперських рамок і водночас ностальгія за “своїм порядком” – стала емоційним станом, ідентифікаційною практикою, яка зумовила специфіку слобожанського досвіду модернізації в імперському контексті.

4.3. Культурно-освітній простір як інструмент формування нової ідентичності

У процесі поступової інтеграції Слобідської України до складу Російської імперії впродовж другої половини XVII – середини XIX століття ключову роль відігравав освітньо-культурний простір як один з інструментів формування нової – імперської – моделі локальної ідентичності. Імперська політика у сфері освіти та культури була спрямована на поетапну уніфікацію мовного, культурного, релігійного і, зрештою, ментального простору, що мало забезпечити глибоку лояльність нових підданих до імперського центру. Одним з головних вогнищ цього процесу став Харків – місто, що на зламі XVIII–XIX століть поступово перетворюється з регіонального адміністративного центру на інтелектуальний осередок усієї Слобідської України.

Після заснування Харкова у 1654 році місто стрімко перетворилося на важливий осередок регіонального управління, а з кінця XVIII століття – на ключовий центр освітньої модернізації та імперської культурної політики. Перенесення до Харкова у 1726 році з Білгорода середньої духовної школи, згодом відомої як Харківський колегіум, стало першим кроком до формування імперсько-центрованого освітнього поля у Слобідській Україні. Колегіум, під опікою Білгородського єпископа Єпіфанія Тихорського та за підтримки князя М. М. Голіцина, став духовним і освітнім осердям регіону, яке, зберігаючи зовнішні риси традицій української освіти, поступово наповнювалося змістом, узгодженим з імперськими уявленнями про належне виховання підданих.⁹⁴

Харківський колегіум був першою потужною інституцією, що заклала підґрунтя для впровадження системної освіти в регіоні. Як зазначає Д. Багалій, уже в середині XVIII ст. Колегіум був визнаний “Духовною академією” Слобідської України – у ньому викладали риторику, філософію, богослов’я, мовознавчі дисципліни (слов’янська, латинська, грецька, пізніше французька і

⁹⁴ Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI–XVIII ст., собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеем. В 2 т. Т. 1. Харьков : Типография К. П. Счасни, 1886. С. 247

німецька мови), а також природничі науки, геодезію, математику, інженерну справу.⁹⁵ Колегіум започатковував процес дисциплінарної трансформації мислення і вироблення нової моделі соціального успіху, пов'язаного не з козацькою старшиною, а з “освіченим служінням” імперії.

Наступним кроком на шляху до інституалізації імперського культурно-освітнього порядку стало відкриття у 1805 році Харківського імператорського університету, ініційоване зусиллями Василя Каразіна та підтримане імперською адміністрацією. Університет, що від початку мав амбітну місію “просвітлення” краю, став інструментом формування нового типу еліти – освіченої, але водночас лояльної до імперської державності. У структурі університету функціонували факультети, які сприяли поширенню раціоналістичного європейського знання, зокрема філософський, юридичний, історико-філологічний, що активно транслювали просвітницькі ідеї, адаптовані до імперських інтересів.

Зростаюча кількість студентів з дворянських і духовних родин, які навчалися в університеті, потім формували корпус чиновництва, вчительства, духовенства – головних трансляторів імперської парадигми. Зауважимо, що на початковому етапі українська мовно-культурна ідентичність була співіснуючою з імперською; утім, поступово, під тиском політики уніфікації, вона почала витіснятися на периферію.

До створення імперської мережі народних училищ у другій половині XVIII ст., головним каналом освіти на місцевому рівні залишалися церковнопарафіяльні школи. Хоча викладання велося на церковнослов'янській та російській грамоті, мова спілкування у школах залишалася українською – саме це забезпечувало високу підтримку школи серед місцевого населення.

Школи того часу виконували освітню, виховну та соціалізаційну функцію. Навчання часто супроводжувалося участю учнів у релігійних обрядах, співі, церковних процесіях, що формувало “вкорінену” локальну ідентичність, тісно пов'язану з традиційним світоглядом. Але з розвитком централізованої

⁹⁵ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків : Основа, 1991. С. 252–257.

освітньої мережі імперія поступово впроваджувала нові стандарти навчання, нову методику, нові цінності – а отже, і нову культурну матрицю.

З початком ХІХ ст. дедалі активніше реалізується політика уніфікації мови та історичної пам'яті. У Харківському університеті та підпорядкованих йому навчальних закладах поступово впроваджується російська мова як єдина мова викладання, а українська – навіть у побутовому вжитку – починає витіснятися до сфери “народного” і “низового”. У сфері історіописання активно просуваються наративи, що маргіналізують автономну українську історичну традицію.⁹⁶

Відбувалася також цілеспрямована трансляція уявлень про “порядок”, “лояльність”, “російськість” як універсальні цінності. Навчальні плани і підручники шкіл, семінарій і університету передбачали вивчення “єдино правильної” моделі держави, де імператор був не лише політичним, а й моральним центром. У цьому контексті показовою є поява навчальних предметів на кшталт “християнського добронравія”.

Попри те, що імперська модель культурної уніфікації була потужною, вона не була абсолютною. В регіоні продовжувала існувати й діяти жива українська народна традиція, зокрема – усна словесність, пісенна спадщина, кобзарське мистецтво, що зберігало національну пам'ять. Народні думи та пісні слобожанин сприймав як невід'ємну частину життя: вони супроводжували кожен життєвий подій, від родинного свята до бурлацького заробітку.⁹⁷

Уже з кінця ХVІІІ ст. з'являється ціле покоління “народолюбців”, які починають записувати і досліджувати фольклор – ці тексти стають елементом тихої, але впертої опозиції до імперської культурної гомогенізації. Водночас у літературному середовищі Харкова формується перша хвиля українського відродження, яка через твори місцевих письменників починає рефлексувати над унікальністю слобожанського регіону та його культурної спадщини.⁹⁸

⁹⁶ Яреценко А.П. Харків'яни: хто вони? Х. : Прапор, 2004. С. 72–78.

⁹⁷ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: у 7 т. Київ: Наук. думка, 1981. Т.7. Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. 567 с.

⁹⁸ Таранушенко С.А. Мистецтво Слобожанщини ХVІІ–ХVІІІ століття. Харків : Вид-во музею українського мистецтва, 1928. С. 12.

Таким чином, культурно-освітній простір Слобідської України у другій половині XVII – середині XIX ст. був одночасно полем боротьби та симбіозу між імперським проектом модерної уніфікації та місцевими традиційними формами ідентичності. Харків як інтелектуальний центр відіграв ключову роль у формуванні нової – лояльної, культурно русифікованої, але соціально мобільної – верстви освічених слобожан. Через школу, церкву, університет, публічну словесність імперія намагалася трансформувати ідентичність населення, закріплюючи образ “малороса” як частини імперського цілого. Проте цей процес не був одностороннім: жива українська традиція зберігалася, передавалася та, зрештою, стала основою для відродження національного руху в другій половині XIX століття.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження виявлено, що локальна ідентичність населення Слобідської України в другій половині XVII – середині XIX ст. формувалася не як однозначна етнічна або державна належність, а радше як стійка прив'язаність до простору, спільного досвіду життя, місцевих інституцій та культурних практик. Вона була результатом багаторівневого процесу, в якому вирішальну роль відігравали не стільки ідеологеми чи етнічна самосвідомість, скільки реальні умови проживання в прикордонному, поліцентричному середовищі, що вирізнялося відносною автономією, адміністративною специфікою та тяглістю локальних звичаїв.

Характерною особливістю цієї ідентичності було її тверде опертя на полковий устрій як основу політичної та соціальної організації регіону. Мешканці Слобожанщини часто ототожнювали себе не з імперською структурою чи “нацією”, а з конкретним полком чи слободою. Наприклад, жителі Острогоська або Сум не ідентифікували себе як “малороси” чи “піддані імперії”, а як “люди полкові”, пов'язані між собою спільною службою, правом, самоврядуванням, локальними традиціями.

У побутових і ритуальних практиках також простежується яскраво виражений локальний характер. Так, збереження обряду “водіння каравая” у Борисівці або звичаю “завивання коси” нареченій мало символічне значення, а також виконувало функцію включення особи в локальну громаду. Відмова новоприбулих мешканців від участі в подібних практиках сприймалася не як просто “інакшість”, а як порушення внутрішнього порядку речей, як прояв “непричетності” до місцевого. Ці повсякденні ритуали виступали засобом чіткої самоідентифікації: “свій” – це той, хто живе “по-нашому”.

Локальна ідентичність активно виявлялася і в мовній сфері, де навіть за умов адміністративного тиску з боку імперії, українська мова залишалася кодом повсякденної комунікації в слободах. Російська, навпаки, маркувалася як офіційна, “чужа” – мова влади, воєвод, імперських указів. Спостерігалася

стійкість українських говірок у побуті, що підтверджується як етнографічними описами, так і творами місцевих авторів, зокрема Квітки-Основ'яненка, який передавав слобідське середовище через живу народну мову, репрезентуючи таким чином саме локальний, слобожанський досвід.

У правовій та адміністративній сфері локальність артикулювалася через збереження особливого статусу козацьких громад навіть після офіційної ліквідації полкового устрою 1765 року. Наприклад, окремі старшини продовжували апелювати до своїх полкових привілеїв, не як до частини “українського” минулого в широкому розумінні, а як до локальної, підтверженої звичаєм та пам'яттю форми організації життя. Таким чином, навіть в умовах посилення централізації імперської влади, слобожанська громада зберігала переконання в своїй окремішності.

У сфері соціальних відносин локальна ідентичність підтримувалася завдяки відносно горизонтальній структурі суспільства, де переходи між станами (від козака до старшини або навпаки) були можливими. Наприклад, історичні приклади служби й “повернення” старшини до козацького середовища, як у випадку із Г. Донцем, ілюструють, що соціальна належність мислилася в межах локальної громади, а не за суто становими ознаками. У цьому середовищі навіть економічно залежні категорії населення (підсусідки, челядники) зберігали відчуття приналежності до місцевої спільноти – через службу, господарську участь, мовну та обрядову практику.

Виявлені приклади також свідчать, що імперська політика, хоч і прагнула уніфікації, часто була не здатна повністю нівелювати локальне. Адміністративні новації (наприклад, поділ на намісництва, губернії, зміна системи обліку населення) накладалися на вже сформовані полкові структури, не знищуючи, а радше накопичуючи подвійні лояльності. Це породжувало ситуацію, коли жителі одного й того самого міста могли виступати як імперські піддані в зовнішній політичній площині, але як “слобожани” – у внутрішньому, повсякденному житті.

Образ слобожанина у другій половині XVII – середині XIX століття постає не як підсумок національного проєкту чи результат імперської типізації, а як унікальна форма соціальної позиції, що вибудовується не зверху – через закон, владу чи риторичну ідентифікацію, – а знизу, крізь повсякденні ритми життя, малі структури зв'язків і досвід взаємного очікування. Його ідентичність не стільки проголошується, скільки проживається. Це не програма дій, а інерція спільного середовища, в якому основною категорією не є “приналежність”, а “вкорінення”.

Це вкорінення не географічне – не просто “жити на певній землі”, – а функціональне: виконувати певну роль у просторі, який відповідає тобі взаємністю. Слобожанин – це той, хто діє в колі очікуваних вчинків: відповідає на звертання усталеним жестом, не ставить під сумнів обряд не тому, що боїться змін, а тому що знає – обряд не можна “змінити”, він не належить комусь. Це не традиціоналізм, а глибинна згода на неперервність.

Підтвердження цієї моделі – відсутність радикального конфлікту між статусами та ролями: слобожанський світ не боїться зламу соціального статусу. Сотник, який стає монахом, або челядник, що набуває землі, – це не кризові явища, а індикатори еластичності локальної тканини, що здатна вбирати рух, не втрачаючи форми. Отже, бути слобожанином означало діяти в умовах соціального простору, який не вимагає жорсткого визначення, але натомість очікує повторюваності й стабільності жестів. Це форма тривкої поведінкової пам'яті, а не ідеологічної або етнічної.

Ще один висновок: слобожанин – це не герой історії в звичному сенсі. Його дія – невидима, в тому значенні, в якому все сутнісне в локальному досвіді відбувається в тіні великих структур. Бути “своїм” – значить не афішувати, не наполягати, а бути передбачуваним у моральному сенсі, діяти відповідно до того, що називається “так ведеться”. Тут вкорінення – це не романтика єднання з землею, а практика невидимого управління щоденністю, де все важливе відбувається поза документами й за межами бюрократії.

Варто також наголосити, що слобожанин – не об’єкт зовнішнього впливу, а радше інституція локального опору. Не в сенсі бунту чи відкритої непокори, а в сенсі затримки трансформацій, що приходять ззовні. Імперська адміністрація приходить зі схемами, картами, реєстрами, а слобожанин відповідає затятою інерцією звички, неспішністю прийняття нового, мовчазною перевагою рутинного над нормативним. У цьому виявляється інша форма політичного – не як боротьба, а як збереження.

Нарешті, ключовий висновок: слобожанин – це свідчення можливості спільноти без проекту, традиції без доктрини, ідентичності без етнонаціонального маркера. У ньому сконденсовано досвід взаємної присутності людей, які не потребують ідеї, аби бути разом. Їх пов’язує не “велич” чи “місія”, а знання меж, розуміння тривалості й обов’язок повторення. Це і є слобожанська відповідь на виклики модерного часу – бути собою не тоді, коли тебе запитують, а тоді, коли тебе не потрібно пояснювати.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Багале́й Д. К истории Екатерининской комиссии для составления проекта нового уложения // Киевская старина. 1885. № 9. С. 1–30.
2. Багале́й Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI–XVIII ст., собранные в разных архивах и отредактированные Д. И. Багале́ем. В 2 т. Т. 1. Харьков : Типография К. П. Счасни, 1886. 362 с.
3. Гу́ров В. В. Сборник судебных решений. Харьков : Тип. Окр. штаба, 1884. С. 521–524.
4. Древние грамоты и другие письменные памятники, касающиеся Воронежской губернии и частично Азова / собр. и изд. Н. Второвым и К. Александровым-Дольником. Воронеж : [тип. невід.], 1851. Кн. 1. XII, 168, 87 с.
5. Исторические сведения о Екатерининской Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. 1889. Т. 68. С. 262, 309.
6. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: у 7 т. Київ: Наук. думка, 1981. Т.7. Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. 567 с.
7. Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украйне 1696–1727 гг. / собр. и изд. С. И. Шидловским. Санкт-Петербург : Типография князя В. П. Мещерского, 1896. 266 с.
8. Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) / под ред. А. М. Лазаревского. Т. 1: 1723–1725 гг. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. 329 с.
9. Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. 13: Труды Харьковского

- предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. Харьков : Типо-Литография «Печат. дело», 1902. Т. 2. Ч. 1–2. С. 197–435.
10. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР, Археогр. комісія ; упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гурій ; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Наукова думка, 1991. 278 с.
 11. Письма и бумаги императора Петра Великого. М. : Наука, 1964. Т. 11. Ч. 2. 743 с.
 12. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. IV. Вып. 1. Санкт-Петербург : Типография собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. С. 16, 436-439.
 13. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. XI. Вып. 1. Санкт-Петербург : Типография собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. С. 77.
 14. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. XVI. Вып. 1. Санкт-Петербург : Типография собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. С. 136.
 15. Полное собрание законов Российской империи / повелением государя императора Николая Павловича составленное. Т. XVII: 1765–1766 гг. Санкт-Петербург, 1830. С. 77–79.
 16. Сенатский архив. Т. 13: Протоколы Правительствующего сената по секретной экспедиции 1764 и 1765 гг. Указы и повеления Императрицы Екатерины II за июль – декабрь 1763 и январь. Санкт-Петербург : Сенатская типография, 1909. С. 106.
 17. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / сост. В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского. Харьков : Тип. Окр. штаба, 1884. XVII, IV, 705 с.

- 18.Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени её заселения до преобразования в Харьковскую губернию. Харьков : Тип. Окр. штаба, 1883. 24 с.
- 19.Статистическое обозрение и таблицы Слободской Украинской губернии, 1826 // Центральный архив древних актов СССР. Ф. 1355, оп. 1–2, ед. хр. 144. 1769–1847 гг.
- 20.Топографическое описание Харьковского наместничества. М. : [тип. невід.], 1788. 234 с.
- 21.Теличенко И. В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. // Киевская старина, **1890** г., № 8, С. 184.
- 22.Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В 5 т. Т. 1. Харьков, 1859. С. 144.

- 23.Альбовский Е. А. История Харьковского Слободского казачьего полка Харків : Типография губернского правления, 1895. 218 с.
- 24.Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ : Наук. думка, 1969. 224 с.
- 25.Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків : Основа, 1991. 256 с.
- 26.Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): Историческая монография. Т. 1: XVII-XVIII века. Харьков : Б. и., 1905. 569 с.
- 27.Бірьова О. Ю. Характер землеволодіння у Слобідській Україні в другій половині XVII середині XVIII ст. Історичні студії суспільного прогресу 2015. Вип. 3. С. 15 - 18.
- 28.Важинский В. М. Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. (на материалах южных уездов России) Воронеж : Изд-во Воронежского гос. университета, 1974. 236 с.

- 29.Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. 2012. № 6. С. 67–90.
- 30.Воліс В. Ф. Виступ народних мас в Охтирському полку 1679 р.. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія*. Харків : 2004. Т. 10. С. 281-288.
- 31.Гербель Н. В. Изюмский слободской казачий полк. 1651-1765. Санкт-Петербург : В тип. Эдуарда Праца, 1852. 164 с.
- 32.Головинский П. А. Слободские Казачьи полки. Санкт-Петербург : Тип. Н. Тиблена и Комп, 1864. 254 с.
- 33.Грушевський М. С. Історія України-Руси. Нью Йорк : Книгоспілка, 1956. Т. 8. 314 с.
- 34.Данилевич В. Е. Время образования слободских черкасских полков. *Сборник статей, посвященных В.О. Ключевскому, его 30-летнему юбилею профессорской деятельности в Московском университете*. Москва : 1909. С.632-639. 48.
- 35.Данилевич В. Е. Из истории управления Слободской Украины в XVII ст. (К биографии Острогожского черкасского полковника И.С. Саса). Харьков : Б.м., б.г. 1906. 10 с.
- 36.Дорошенко Д. І. Нарис історії України. 2-ге вид. Мюнхен : Дніпр. хвиля, 1966. Т. 2. 360 с.
- 37.Драгоманов М. П. Про українських козаків, татар та турків : з дод. про життя Михайла. Київ : Дніпро, 1991. 43с
- 38.Дяченко М. Етапи заселення Слобідської України в XVII і першій половині XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1970. Т. VIII, № 8. С. 41–51.
- 39.Жванко Л.М. Краєзнавство Слобожанщини : навч. посібн. Х., 2011. 364 с.
- 40.Загоровский В.П. Белгородская черта. Воронеж : Изд-во Вор. ун-та, 1969. 304 с.

41. Загоровский В. П. Изюмская черта. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. 239 с.
42. Загоровский В. П. Общий очерк истории заселения и хозяйственного освоения южных окраин России в эпоху зрелого феодализма. Воронеж : Изд-во Вор. ун-та, 1987. С.3-23.
43. Звездин З. К. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII - начале XVIII в. *Исторические записки*. Москва : 1952. Т. 39. С.181-203.
44. Історія міст і сіл УРСР Харківської обл. (колектив авторів). К. : Вид-во АН УРСР, 1973. С. 431.
45. Калиновський Г.І. Опис весільних українських простонародних обрядів. 1777 р. *Весілля: у 2 книгах*. Київ. Т. 1. С. 68–74.
46. Кованько С. И. Описание Харьковской губернии / С. И. Кованько. Харьков : 1857. 63 с.
47. Коржов Г. Територіальні ідентичності : концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 1 січ.-берез. С. 107–124.
48. Корнієнко О. М. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659 - 1765 рр. Київ : Наш час, 2008. 488 с.
49. Костомаров М. Дві руські народності. Київ–Ляйпциг : Українська накладня. С. 88–90.
50. Кравченко В. В. Харьков/Харків: столица Пограничья. Вільнюс : Європ. гуманітар. ун-т, 2010. 358 с.
51. Лишко С. В. Формування і розвиток полків Слобідської України в другій половині XVII - XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2010. 22 с.
52. Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини ХУІІ - першої третини ХУІІІ ст. Харків : ВД «Райдер», 2003. 252с.

53. Маслійчук В. Л. Радикальна реформа та «старий звичай» (Князь Олексій Шаховський і реформування слобідських полків 1733 - 1735 рр.). *Збірник Харківського історико-філологічного товариства. (Нова серія)*. 2004. Т. 10. С. 15 - 42. 71.
54. Маслійчук В. Слобідська Україна. Формування українсько-російського кордону : брошура. Київ : Б-ка ЛІКБЕЗ, 2017. – 39 с.
55. Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х., 2000. С. 399
56. Маслійчук В. Л. Федір Хомич Краснокутський - представник старшинського прошарку слобідських полків XVIII ст. /Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. Харків : 2000. С. 178 - 183
57. Мышлаевский А. З. Война с Турцією 1711 г. Прутская операция. *Сборник военно-исторических материалов*. Санкт-Петербург : 1898. Вып. XII. 359 с.
58. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні : історичні витоки. *Регіональна історія України*. 2007. Вип. 1. С. 107–122.
59. Овчиннікова Л. В. Локальна ідентичність як соціокультурний феномен: чинники формування та відтворення : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Харків, 2012. 191 с.
60. Паньок Т.В. Слобожанська ікона XII – початку XIX століття. Харків : Іванова, 2008. 280 с.
61. Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історичний нарис XVII-XVIII ст. Харків : Харківське книжково-газетне видавництво, 1954 р. 278 с.
62. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое положение Слобожанщины в XVII-XVIII вв. Харьков : Кн. изд., 1964. 460 с.
- 63.2 Соловьев С. История России с древнейших времен. Кн. 13. Т. 25-26. Москва, 1963. С.38-56.
64. Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х - 70-х рр. XVII ст. Київ : АН УРСР, 1960. 353 с.

- 65.Стрішенець О. М. До питання про заселення, організацію та діяльність козацьких господарств на Слобожанщині в XVII - XVIII ст. // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки 2012. № 5. С. 4 - 7.
- 66.Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Х. : Атос, 2008. 558 с.
- 67.Сумцов М.Ф. Слобожани : історично-етнографічна розвідка. Харків : Союз, 1918. 238 с.
- 68.Сулов М. Локальна ідентичність як пріоритетний напрям у стратегічному плануванні розвитку територіальних громад. *Науковий вісник: Державне управління*. 2021. № 2(8). С. 133–151. URL: [https://doi.org/10.32689/2618-0065-2021-2\(8\)-133-151](https://doi.org/10.32689/2618-0065-2021-2(8)-133-151) (дата звернення: 12.03.2025).
- 69.Танцюра В. І. Історія Слобідської України : навчальний посібник. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. С 96.
- 70.Таранушенко С.А. Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII століття. Харків : Вид-во музею українського мистецтва, 1928. С. 12.
- 71.Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII 1700-1709. Москва : Издательство социально - экономической литературы, 1958. 457 с.
- 72.Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий та вітчизняний вимір : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Львів, 2016. 392 с.
- 73.Чорновол І. Фронтір – ідентичність – націоналізм. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2014. № 17-18. С. 197–208.
- 74.Юркевич В. Д. Харківський перепис 1660 р. // Записки історико - філологічного відділу ВУАН. Книга XX / Київ : 1928. С. 129 - 173.
- 75.Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х. т. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1990. 596 с. 104.

76. Яковенко, Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.
77. Ярещенко А.П. Харків'яни: хто вони? Х. : Прапор, 2004. С. 72–78.
78. Яценко В. Б. Інтеграція козацтва Слобідської України до соціальної структури Російської імперії; друга половина XVII -XVIII ст. : монографія. Харків : Вид. ХНЕУ, 2009. 72 с.
79. Anderson B. R. O. Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism. London : Verso, 1983. 160 p.
80. Castells M. The power of identity. 2nd ed. Malden, MA : Wiley-Blackwell, 2009. 538 p.
81. Cresswell T. Place: A Short Introduction (Short Introductions to Geography). Blackwell Publishing Limited, 2004. 168 с.
82. Geertz C. The interpretation of cultures: Selected essays. New York : Basic Books, 1973. 470 p.
83. Jenkins R., Smith A. D. The Ethnic Origins of Nations. *The British Journal of Sociology*. 1988. Vol. 39, no. 4. P. 630. URL: <https://doi.org/10.2307/590509> (date of access: 12.02.2025).
84. Mach Z. Symbols, conflict, and identity: Essays in political anthropology. Albany : State University of New York Press, 1993. 297 p.
85. Smith C. J., Relph E. Place and Placelessness. *Geographical Review*. 1978. Vol. 68, no. 1. P. 116. URL: <https://doi.org/10.2307/213523> (date of access: 12.02.2025).
86. Tuan Y.-f. Space and place: The perspective of experience. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1977. 235 p.

Резюме

Бакалаврська робота присвячена дослідженню процесу формування локальної ідентичності населення Слобідської України у другій половині XVII – середині XIX століття. У центрі уваги опинилися соціокультурні, адміністративні, правові та повсякденні механізми, що забезпечували стійке відчуття належності до локального простору, зокрема через полковий устрій, мовні практики, ритуали та побутові традиції. У ході дослідження особливу увагу приділено тому, як мешканці Слобожанщини самовизначалися не через імперську або національну ідентичність, а через зв'язок із місцевими інституціями, звичаями та формами взаємодії у громаді.

При написанні бакалаврської роботи були використані архівні документи, правові пам'ятки, етнографічні описи, а також наукові праці українських та зарубіжних дослідників, присвячені історії Слобідської України, історичній антропології, повсякденню та проблематиці локальної ідентичності.

Annotation

The bachelor's thesis is devoted to the study of the process of forming the local identity of the population of Sloboda Ukraine in the second half of the 17th - mid-19th centuries. The focus was on socio-cultural, administrative, legal and everyday mechanisms that provided a stable sense of belonging to the local space, in particular through the regimental system, language practices, rituals and everyday traditions. During the study, special attention was paid to how the inhabitants of the Slobozhanshchyna defined themselves not through imperial or national identity, but through the connection with local institutions, customs and forms of interaction in the community.

When writing the bachelor's thesis, archival documents, legal monuments, ethnographic descriptions, as well as scientific works of Ukrainian and foreign

researchers devoted to the history of Sloboda Ukraine, historical anthropology, everyday life and the problems of local identity were used.